

ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΘΕΜΑ:

**Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ ΦΟΡΟΔΙΑΦΥΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ ΚΑΙ Η
ΣΥΜΒΟΛΗ ΤΩΝ ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΩΝ ΒΙΒΛΙΩΝ ΣΤΗΝ
ΚΑΤΑΠΟΛΕΜΗΣΗ ΤΗΣ
THE EVOLUTION OF TAX EVASION IN GREECE AND THE
CONTRIBUTION OF E-BOOKS TO
FIGHTING AGAINST IT**

Επιβλέπων καθηγητής: Στράνης Δημήτριος

Γεωργίου Στυλιανή

A.M.: ΔΜ2068

ΑΘΗΝΑ, 20.3.2023

ΔΗΛΩΣΗ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Η κάτωθι υπογεγραμμένη **ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΗ** του **ΑΝΔΡΕΑ**, με αριθμό μητρώου **ΔΜ2068** φοιτήτρια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών **ΔΗΜΟΣΙΑ ΔΙΟΙΚΗΣΗ-ΔΗΜΟΣΙΟ ΜΑΝΑΤΖΜΕΝΤ** του Τμήματος **ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΕΠΙΧΕΙΡΗΣΕΩΝ** της Σχολής **ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΩΝ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ** του Πανεπιστημίου Δυτικής Αττικής, δηλώνω ότι:

«Είμαι συγγραφέας αυτής της μεταπτυχιακής εργασίας και ότι κάθε βοήθεια την οποία είχα για την προετοιμασία της, είναι πλήρως αναγνωρισμένη και αναφέρεται στην εργασία. Επίσης, οι όποιες πηγές από τις οποίες έκανα χρήση δεδομένων, ιδεών ή λέξεων, είτε ακριβώς είτε παραφρασμένες, αναφέρονται στο σύνολό τους, με πλήρη αναφορά στους συγγραφείς, τον εκδοτικό οίκο ή το περιοδικό, συμπεριλαμβανομένων και των πηγών που ενδεχομένως χρησιμοποιήθηκαν από το διαδίκτυο. Επίσης, βεβαιώνω ότι αυτή η εργασία έχει συγγραφεί από μένα αποκλειστικά και αποτελεί προϊόν πνευματικής ιδιοκτησίας τόσο δικής μου, όσο και του Ιδρύματος.

Παράβαση της ανωτέρω ακαδημαϊκής μου ευθύνης αποτελεί ουσιώδη λόγο για την ανάκληση του πτυχίου μου».

Η Δηλούσα

ΓΕΩΡΓΙΟΥ ΣΤΥΛΙΑΝΗ

Περιεχόμενα

Περίληψη	5
Λέξεις κλειδιά	5
Εισαγωγή	6
1. Οριοθέτηση του αντικειμένου	8
1. 1. Όροι και ορισμοί	8
1. 2. Η συμπερίληψη της φοροαποφυγής: ουσία και συνέπειες.....	9
2. Οικονομικά μεγέθη	12
2. 1. Εισαγωγικά στοιχεία	12
2. 2. Μεγέθη της μη φορολογικής συμμόρφωσης κατ' έτος.....	12
2. 2 .1. Ο φόρος προστιθέμενης αξίας	12
2. 2. 2. Άλλα φορολογικά έσοδα	17
3. Τα χαρακτηριστικά και η εξέλιξη της φοροδιαφυγής.....	26
3. 1. Φορολογία εισοδήματος φυσικών προσώπων	26
3. 2. Φορολογία εισοδήματος νομικών προσώπων	31
3. 3. Γενικό συμπέρασμα	34
4. Ηλεκτρονικά βιβλία	36
4. 1. Θεσμικό πλαίσιο και φοροδιαφυγή.....	36
4. 1. 1. Το προαιρετικό στάδιο	36
4. 1. 2. Το υποχρεωτικό στάδιο	42
5. Ηλεκτρονικά βιβλία: πανάκεια ή διαδικασία.....	48
5. 1. Τα κύρια αίτια της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα.....	48
5. 1. 1. Ηθική της φορολογικής συμμόρφωσης και διαφθορά	48
5. 1. 2. Το φορολογικό σύστημα: πολυπλοκότητα, αδικίες και ανισότητες και ένα ζήτημα αρμοδιότητας / λογοδοσίας	55
5. 2. Η θέση των ηλεκτρονικών βιβλίων και της ηλεκτρονικής τιμολόγησης στο προαναφερθέν πλέγμα συσχετισμών.....	61
6. Συμπεράσματα και Προτάσεις	70
Επίλογος.....	75
Βιβλιογραφία	77

Περίληψη

Θεωρητικός προβληματισμός: η φοροδιαφυγή αποτελεί διαχρονικό φαινόμενο στην Ελλάδα και η αποτίμηση της εξέλιξής της φανερώνει ότι μάλλον ανανέωση των τρόπων και αναπροσαρμογή των μεθόδων διεξαγωγής της λαμβάνει χώρα παρά πραγματική καταπολέμηση του φαινομένου. Ο τομέας της οικονομίας που σχετίζεται με τον ΦΠΑ αντανακλά μεγάλο μερίδιο της ετήσιας φοροδιαφυγής που αντιστοιχεί σε απώλεια 30% περίπου των εσόδων που θα έπρεπε να συγκεντρώνονται ετησίως με την πλήρη καταβολή του συγκεκριμένου φόρου.

Σκοπός: σκοπός της εργασίας ήταν να μελετήσει την εξέλιξη της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα κατά το διάστημα της τελευταίας κυρίως εικοσαετίας, σημαντικά όμως στοιχεία για την εξέλιξή της προέκυψαν και από την αναφορά σε στοιχεία προγενέστερα της περιόδου αυτής. Στον σκοπό αυτό προστέθηκε η αποτίμηση της θέσης των ηλεκτρονικών τιμολογίων και βιβλίων στο σημερινό φορολογικό σύστημα, με άξονα πραγμάτευσής τους τη δυνατότητά τους να συμβάλουν στην καταπολέμηση της απώλειας φορολογικών εσόδων.

Μεθοδολογία: εκτός από τη θεωρία που χρησιμοποιήθηκε για την ανάπτυξη αυτής της εργασίας, χρησιμοποιήθηκαν λεπτομερή στοιχεία από επίσημες αναφορές σε φορολογικά έσοδα, συλλογή αλλά και απώλειά τους, ενώ μελετήθηκε και το θεσμικό πλαίσιο της λειτουργίας των ηλεκτρονικών τιμολογίων και βιβλίων που φυσικά θεωρούνται αλληλένδετα.

Αποτελέσματα: φάνηκε ότι τα ηλεκτρονικά βιβλία είναι σε θέση να καταπολεμήσουν ένα πολύ μικρό μέρος της φοροδιαφυγής, σύμφωνα πάντα με τα αναμενόμενα έσοδα τα οποία δυνητικά θα αποφέρουν και κατόπιν σύγκρισής τους με τα απολεσθέντα έσοδα ειδικά στον τομέα του ΦΠΑ. Μπορεί να θεωρηθεί ότι είναι μεγαλύτερη η συμβολή τους στον εκσυγχρονισμό των φορολογικών διαδικασιών και ότι μόνο αν συνδεθούν με μια γενικότερη αλλαγή νοοτροπίας που αφορά στην ολιστική αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής θα έχουν πιθανώς μια μεγαλύτερη συμβολή στην αποκόμιση φορολογικών εσόδων.

Λέξεις κλειδιά

Φοροδιαφυγή, Φοροαποφυγή, ΦΠΑ, φορολόγηση, ηλεκτρονικά βιβλία, ηλεκτρονικά τιμολόγια, φορολογική ηθική

Εισαγωγή

Μια ακόμα εργασία για τη φοροδιαφυγή στην Ελλάδα θα ήταν ίσως χωρίς νόημα εάν επαναλάμβανε τη πεπατημένη, διαρθρωνόταν δηλαδή κατά τον συνήθη τρόπο σε ιστορική αναδρομή, αίτια, τρόπους αντιμετώπισης και οριστικές προτάσεις. Δεν θα υποστηριχθεί ασφαλώς ότι τα στοιχεία αυτά απουσιάζουν από το κείμενο που ακολουθεί, όμως έχουν επιλεγεί εκείνα που έχει νόημα να συνεξετάζονται αλλά και εκείνα που έχει επίσης νόημα να θεωρούνται απόρροια του ειδικότερου αντικειμένου της, που δεν είναι άλλο από την εφαρμογή της ηλεκτρονικής τιμολόγησης και τη διατήρηση ηλεκτρονικών λογιστικών βιβλίων. Εξετάζεται για την ακρίβεια η εξέλιξη της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα με όσα αριθμητικά στοιχεία θεωρήθηκαν απαραίτητα να συμπεριληφθούν, ώστε να φανεί αν το υποχρεωτικό πλέον μέτρο της ψηφιακής τιμολόγησης μπορεί να αποτελέσει ένα ικανό μέσο καταπολέμησης της φοροδιαφυγής, ή πρέπει να θεωρείται πηγή άλλων ωφελειών, αν και όχι ευκαταφρόνητων και εκείνων. Για να καλυφθεί ο σκοπός αυτός και να απαντηθούν τα συνδεδεμένα με αυτόν ερωτήματα, η εργασία διακρίθηκε σε έξι κεφάλαια, τα οποία παρουσιάζουν την εξής διάρθρωση και περιεχόμενο:

Κεφάλαιο 1: Είναι ένα κεφάλαιο το οποίο δεν απουσιάζει συνήθως από τις εργασίες με αντίστοιχο περιεχόμενο και περιλαμβάνει τους όρους και ορισμούς που συνδέονται με τη φοροδιαφυγή. Αναφέρονται εν συντομία οι μορφές της και κυρίως γίνεται λόγος για τη σημασία να συνυπολογίζεται σε αυτή και η συνήθεια της φοροαποφυγής, αφού ασκείται πολύ συχνά από εταιρείες, με τις οποίες εξάλλου συνδέεται στενά το νέο υποχρεωτικό μέτρο της ψηφιακής τιμολόγησης (και φορολόγησης).

Κεφάλαιο 2: Σε αυτό το κεφάλαιο αναφέρονται πραγματικά μεγέθη σχετικά με τη φοροδιαφυγή και την καταπολέμησή της, με ιδιαίτερη αναφορά στον Φόρο Προστιθέμενης Αξίας. Αυτό συμβαίνει για να φανεί ότι η οικονομική δραστηριότητα που σχετίζεται με την απόδοση του συγκεκριμένου φόρου επιτρέπει μεγάλα περιθώρια φορολογικών ατασθαλιών, άρα απαιτεί άμεσες ενέργειες καταπολέμησης των παθογενειών που τη χαρακτηρίζουν. Στο ίδιο κεφάλαιο, με την αναφορά σε άλλους φόρους, άμεσους και έμμεσους, διαπιστώνεται ότι ενώ η φορολογική διοίκηση τα πηγαίνει μάλλον καλύτερα ως προς την εισπραξιμότητα σε σχέση με το τι μπορεί να αναμένει ως ετήσιο φορολογικό εισόδημα, το αγκάθι της διαρροής των φορολογικών εσόδων από τον ΦΠΑ παραμένει διαρκές και οξύ.

Κεφάλαιο 3: Μπορεί να ειπωθεί ότι το κεφάλαιο αυτό αποτελεί το θεωρητικό αντίστοιχο του προηγούμενου, αφού δεν επικεντρώνει το κύριο ενδιαφέρον του στους

αριθμούς της φοροδιαφυγής αλλά στους τρόπους. Με στοιχεία για τις μεθόδους τις οποίες χρησιμοποιούν τα φυσικά πρόσωπα, τα νομικά πρόσωπα και οι διάφορες εταιρείες, μάλλον διαπιστώνεται ότι η φοροδιαφυγή στην Ελλάδα χρησιμοποιεί διαχρονικά καθιερωμένους τρόπους δράσης τους οποίους βεβαίως ανανεώνει αν χρειαστεί, σύμφωνα με τις εκάστοτε συνθήκες και με γνώμονα την επίτευξη μιας σταθερής αποφυγής καταβολής των αναλογούντων φόρων.

Κεφάλαιο 4: Στο κεφάλαιο αυτό γίνεται λόγος για την είσοδο των ηλεκτρονικών τιμολογίων και βιβλίων στο επιχειρηματικό περιβάλλον και διακρίνεται το προαιρετικό από το υποχρεωτικό στάδιο της εφαρμογής του μέτρου, με αναφορά στο θεσμικό πλαίσιο αλλά και σε διάφορες απόψεις οι οποίες αναφέρονται στην αναμενόμενη συμβολή του, μεταξύ άλλων στην καταπολέμηση της φοροδιαφυγής.

Κεφάλαιο 5: Σκοπός του πέμπτου κεφαλαίου αυτής της εργασίας είναι να αποτιμηθεί η πραγματική συμβολή των ηλεκτρονικών τιμολογίων και βιβλίων στην καταπολέμηση της φοροδιαφυγής, αλλά μια κατά το δυνατόν πληρέστερη πραγμάτευση του αντικειμένου δεν θα είχε ίσως κανένα νόημα χωρίς την έκθεση των αιτίων της φοροδιαφυγής. Η έκθεση αυτή γίνεται ωστόσο με άξονα την αποτίμηση της φορολογικής ηθικής των Ελλήνων, καθώς και την πολυπλοκότητα και δικαιοσύνη του ελληνικού φορολογικού συστήματος. Ασφαλώς δεν συμβαίνει αυτό για να συσχετιστούν τα συμπεράσματα με την ψηφιακή τιμολόγηση και φορολόγηση μόνο αλλά και για να υπάρξει μια σημαντική σε έκταση και περιεχόμενο αναφορά στην ίδια τη φοροδιαφυγή, που αποτελεί παράλληλο προς τη χρήση των ηλεκτρονικών τιμολογίων και βιβλίων αντικείμενο της εργασίας.

Κεφάλαιο 6: Αποτελεί ένα κεφάλαιο συμπερασμάτων και προτάσεων, το οποίο λαμβάνει υπόψη του τόσο τα αναφερόμενα για τη θέση των ηλεκτρονικών βιβλίων στο σημερινό φορολογικό σύστημα όσο και τα γενικά συμπεράσματα που εξήχθησαν για την εξέλιξη της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα. Από την αποτίμηση της θέσης των ηλεκτρονικών βιβλίων διαπιστώνεται ότι δεν αρκεί η λειτουργία τους για να καταπολεμηθεί σε εκτεταμένο βαθμό η φοροδιαφυγή, είναι όμως δυνατόν να συμβάλλουν στην αποκόμιση κάποιων φορολογικών εσόδων με την αντιμετώπιση κυρίως του φαινομένου των πλαστών ή εικονικών τιμολογίων που κυκλοφορούν στην ελληνική αγορά.

1. Οριοθέτηση του αντικειμένου

1. 1. Όροι και ορισμοί

Η διεθνής βιβλιογραφία, αναφερόμενη σε αυτό που γενικευμένα είναι γνωστό ως *φοροδιαφυγή*, κάνει διάκριση ανάμεσα σε τρεις όρους, που έχουν αντίστοιχους ελληνικούς: *tax avoidance*, *tax evasion* και *tax flight*. Οι ορισμοί τους και οι αντίστοιχες ελληνικές έννοιες απαντώνται συνήθως ως εξής:

Tax avoidance: Ο όρος αντιστοιχεί στην ελληνική λέξη *φοροαποφυγή*. Γίνεται αντιληπτός ως η προσπάθεια μείωσης με νόμιμα μέσα, του ύψους του φόρου που πρέπει να αποδοθεί, μεταξύ άλλων με την εκμετάλλευση φορολογικών παράθυρων¹. Θα αναφερθούν περισσότερο κατά την αναφορά στη φοροαποφυγή αργότερα σε αυτή την εργασία, μπορεί όμως εδώ να σημειωθεί ότι ένας γενικός κανόνας για αυτή εισάγεται για πρώτη φορά με το άρθρο 38 του Ν. 4174/2013², στην παράγραφο 1 του οποίου, χωρίς να προβλέπονται κυρώσεις, σημειώνεται ότι μπορεί να την αγνοεί η φορολογική διοίκηση. Αυτό το οποίο δύναται συγκεκριμένα να αγνοεί, είναι «κάθε τεχνητή ρύθμιση ή σειρά ρυθμίσεων που αποβλέπει σε αποφυγή της φορολόγησης και οδηγεί σε φορολογικό πλεονέκτημα. Οι εν λόγω ρυθμίσεις αντιμετωπίζονται, για φορολογικούς σκοπούς, με βάση τα χαρακτηριστικά της οικονομικής τους υπόστασης».

Tax evasion: Ο όρος αντιστοιχεί στη συνηθέστερα χρησιμοποιούμενη ελληνική λέξη *φοροδιαφυγή*. Σημαίνει την παράνομη μείωση της απόδοσης φόρων, για παράδειγμα με ψευδείς δηλώσεις εισοδήματος ή με τη δήλωση υψηλότερων συντελεστών έκπτωσης³. Η φοροδιαφυγή είναι μια πολύ πιο παλαιά και γνωστή έννοια στους πολίτες, ωστόσο πριν από μερικά χρόνια, με το άρθρο 8 του Ν. 4337/2015⁴ κρίθηκε απαραίτητο να αποσαφηνιστεί πότε ακριβώς θεωρείται ότι διαπράττεται. Αναλυτικότερα, το άρθρο 8 αναριθμεί τα άρθρα 66 και 67 του Ν. 4174/2013 σε 72 και 73 αντίστοιχα και στο νέο άρθρο 66 περιγράφει τα *εγκλήματα φοροδιαφυγής* σύμφωνα με τρεις παράνομες πρακτικές: Πρώτον, πρόκειται για την αποφυγή φόρων εισοδήματος, ενιαίου φόρου ιδιοκτησίας ακινήτων (ΕΝΦΙΑ) ή ειδικού φόρου

¹ Schneider, F., Kirchler, E. & Maciejovsky, B., *Tax avoidance, tax evasion, and tax flight: Do legal differences matter? Working Paper No. 0104*. Johannes Kepler University, Linz-Auhof (Austria), 2001, p. 3. https://www.researchgate.net/publication/5141451_Tax_avoidance_tax_evasion_and_tax_flight_Do_legal_differences_matter.

² Ν. υπ. αρ. 4174/2013. *Φορολογικές διαδικασίες και άλλες διατάξεις* (ΦΕΚ Α' 170/26-07-2013).

³ Schneider, Kirchler, & Maciejovsky, όπ.π. (υποσημ. 1), p. 3.

⁴ Ν. υπ. αρ. 4337/2015. *Μέτρα για την εφαρμογή της συμφωνίας δημοσιονομικών στόχων και διαρθρωτικών μεταρρυθμίσεων* (ΦΕΚ Α' 129/17-10-2015).

ακινήτων (ΕΦΑ), με την απόκρυψη φορολογητέων εισοδημάτων από οποιαδήποτε πηγή ή περιουσιακά στοιχεία. Αυτό συμβαίνει με την παράλειψη υποβολής δήλωσης, ή με την υποβολή ανακριβών στοιχείων, αλλά και «καταχωρίζοντας στα λογιστικά αρχεία εικονικές (ολικά ή μερικά) δαπάνες ή επικαλούμενος (ο παραβάτης) στη φορολογική δήλωση τέτοιες δαπάνες, ώστε να μην εμφανίζεται φορολογητέα ύλη ή να εμφανίζεται αυτή μειωμένη». Δεύτερον, με την αποφυγή πληρωμής του φόρου προστιθέμενης αξίας, του φόρου κύκλου εργασιών, του φόρου ασφαλιστρών και των παρακρατούμενων και επιρριπτόμενων φόρων, τελών ή εισφορών. Αυτό συμβαίνει όταν ο παραβάτης «δεν αποδίδει ή αποδίδει ανακριβώς ή συμψηφίζει ή εκπίπτει ανακριβώς αυτούς». Επιπλέον παράβαση θεωρείται και η παράσταση ψευδών γεγονότων ως αληθινών, όπως και η αθέμιτη παρασιώπηση ή απόκρυψη αληθινών γεγονότων. Εν τέλει ο παραβάτης «δεν αποδίδει, ή αποδίδει ανακριβώς, ή συμψηφίζει ή εκπίπτει ανακριβώς αυτούς ή λαμβάνει επιστροφή», αλλά και διακρατεί τους συγκεκριμένους φόρους, τέλη ή εισφορές. Τρίτον, σημειώνεται πολύ συνοπτικά ότι επίσης παρανομεί όποιος για να αποφύγει την πληρωμή φόρου πλοίων δεν αποδίδει ή αποδίδει ανακριβώς στο Δημόσιο τον φόρο αυτό.

Tax flight: Δεν υπάρχει μια απολύτως ικανοποιητική ελληνική έννοια για το συγκεκριμένο φαινόμενο, ωστόσο θα μπορούσε να μεταφραστεί ως *φυγή ή μεταφορά φόρων*. Σε κάθε περίπτωση σημαίνει τη μετεγκατάσταση επιχειρήσεων ακριβώς για να εξοικονομηθούν φόροι, όπως συμβαίνει με τη χρήση υπεράκτιων φορολογικών παραδείσων⁵.

Πρέπει στο σημείο αυτό να διευκρινιστεί ότι η εργασία αυτή αναφέρεται στις δύο πρώτες έννοιες, αυτές της φοροαποφυγής και φοροδιαφυγής. Δεν καταπιάνεται με το αντικείμενο της φυγής φόρων, διότι αυτό θα απαιτούσε μια μεγάλη, εκτός θέματος παράκαμψη, με την περιγραφή του συστήματος των φορολογικών παραδείσων. Ενδιέφερε τη γράφουσα το σύστημα απόδοσης φόρων στην Ελλάδα και ειδικότερα η χρήση των ηλεκτρονικών βιβλίων. Προηγουμένως ωστόσο πρέπει να διευκρινιστεί και για ποιους λόγους εντάσσεται η φοροαποφυγή στα ενδιαφέροντα του κειμένου, αφού, ακόμα και σύμφωνα με την ελληνική νομοθεσία, δεν θεωρείται παράνομη.

1. 2. Η συμπερίληψη της φοροαποφυγής: ουσία και συνέπειες

Έχει σημασία, κατά την αναφορά στην εξέλιξη της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα, να συμπεριληφθεί και η έννοια της φοροαποφυγής, που όπως ήδη σημειώθηκε δεν θεωρείται

⁵ Schneider, Kirchler, & Maciejovsky, όπ.π. (υποσημ. 1), p. 3.

παράνομη αλλά διευκρινίζεται ότι μπορεί να αποφεύγεται από τα όργανα της Φορολογικής Διοίκησης. Είναι αναγκαίο να εξαχθεί ένα συμπέρασμα για το τι ακριβώς συνεπάγεται η εφαρμογή αυτής της πρακτικής και ποιες είναι οι συνέπειες της για το φορολογικό σύστημα.

Θέτουν με πολύ ενδιαφέροντα τρόπο το ζήτημα οι Blaufus, Braune, Hundsdorfer και Jacob, οι οποίοι ρωτούν ήδη με τον τίτλο του άρθρου τους «αν έχει η νομιμότητα σημασία». Η έρευνά τους καταλήγει σε ένα πολύ σημαντικό συμπέρασμα σύμφωνα με το οποίο η νομοθεσία δεν ορίζει μόνο τους τρόπους συμμόρφωσης αλλά και εκφράζει κοινωνικές αξίες. Επομένως μπορεί να επηρεάζει την κοινωνική συμπεριφορά, με τη νομιμότητα να λειτουργεί ως σημείο αναφοράς για τα άτομα και τον εξορθολογισμό των αποφάσεών τους. Στη προκειμένη περίπτωση ο πολίτης πρέπει να φέρεται νόμιμα, σύμφωνα με τις κοινωνικές αξίες, είτε πρόκειται για φοροδιαφυγή είτε για φοροαποφυγή⁶. Εξάλλου, όπως επίσης διατυπώνεται για τον συσχετισμό της φοροαποφυγής με τη φοροδιαφυγή, η διαχωριστική γραμμή μεταξύ τους είναι πάρα πολύ λεπτή. Διότι ενώ πρόκειται φαινόμενα παρόντα σε όλες τις οικονομίες, με την φοροαποφυγή να θεωρείται νόμιμη ενώ τη φοροδιαφυγή παράνομη, αναγνωρίζονται φαινόμενα που ενώ τηρούν το γράμμα του νόμου παραβιάζουν το πνεύμα του. Συγκεκριμένα, το πρόβλημα έγκειται στις περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν ασκούνται απλώς στρατηγικές που θα επιτρέψουν τη νόμιμη ελαχιστοποίηση των φόρων, αλλά και αναζητούνται στρατηγικές που θα εκμεταλλευτούν τις ανωμαλίες ή τις ασάφειες της νομοθεσίας. Ακριβώς επειδή αυτό γίνεται κατανοητό από τις οικονομικές υπηρεσίες και τη βιβλιογραφία, συχνά για να υποδηλωθούν και οι δύο όροι με τις συνέπειές τους γίνεται λόγος για *μη φορολογική συμμόρφωση*⁷.

Παρόμοια είναι η αναφορά και σε ελληνικές μελέτες για το αντικείμενο της φοροαποφυγής, καθώς διατυπώνεται ότι στο διεθνές τοπίο της παγκοσμιοποίησης το φαινόμενο αυτό έχει γνωρίσει ραγδαία αύξηση, καθώς οι δυνατότητες των φορολογούμενων να εκμεταλλευτούν την πληθώρα κενών και αναντιστοιχιών των φορολογικών συστημάτων είναι ποικίλες. Σε αντίδραση το νομοθετικό πλαίσιο αλλά και τα φορολογικά συστήματα των κρατών έχουν εκδηλώσει την τάση να συμπεριλαμβάνουν γενικούς κανόνες και ρήτρες κατά της φοροαποφυγής και φορολογικής κατάχρησης, μάλιστα αυτό συμβαίνει τόσο σε εθνικό όσο και υπερ-εθνικό επίπεδο. Μάλιστα ο ΟΟΣΑ έχει προβεί για περισσότερο από μία

⁶ Blaufus, K., Braune, M., Hundsdorfer, J. & Jacob, M., *Does legality matter? The case of tax avoidance and evasion*, arqus Discussion Paper, No. 193, Arbeitskreis Quantitative Steuerlehre (arqus), Berlin, 2015, p. 17. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/121168/1/837148987.pdf>.

⁷ Freire-Serén, M. J. & Panadés i Martí, J., *Tax Avoidance, Human Capital Accumulation and Economic Growth*. Barcelona GSE Working Paper Series Working Paper n° 599, Barcelona, 2011, p. 2. https://bse.eu/sites/default/files/working_paper_pdfs/599.pdf.

δεκαετία, για την ακρίβεια από το 2009 και εξής, σε μια σειρά εκθέσεων οι οποίες έχουν στόχο τους την αντιμετώπιση του φαινομένου, Σταθερός στόχος τους είναι να συμβάλουν στην αντιμετώπιση των ανεπαρκειών του φορολογικού συστήματος, οι οποίες οφείλονται, μεταξύ άλλων, πέραν της παγκοσμιοποίησης, στην ψηφιοποίηση των δεδομένων, στην έννοια και τις συνέπειες του φορολογικού σχεδιασμού που επιχειρούν οι πολυεθνικές επιχειρήσεις σε ένα ευρύτερο πλαίσιο, καθώς και σε άλλους παράγοντες⁸.

Επομένως, η ανάγκη να γίνεται λόγος και για τη φοροαποφυγή προκύπτει από το γεγονός ότι επιτυγχάνει ουσιαστικά το ίδιο αποτέλεσμα με τη φοροδιαφυγή. Αυτό είναι η μη καταβολή των φόρων. Αυτό συμβαίνει διότι οι διευθετήσεις που λαμβάνουν χώρα επιδιώκουν την αποφυγή της φορολόγησης, εφόσον βεβαίως αντίκεινται «στο πνεύμα και στο σκοπό των φορολογικών διατάξεων που θα ίσχυαν σε άλλη περίπτωση και ανεξάρτητα από τις υποκειμενικές προθέσεις του υποκειμένου»⁹.

Στο τέλος αυτής της αναφοράς για τη σημασία της συμπερίληψης της φοροαποφυγής στα οικονομικά στοιχεία της μη φορολογικής συμμόρφωσης πρέπει να διατυπωθεί το ερώτημα *αν είναι δυνατός ο υπολογισμός της*. Προφανώς ανάμεσα στις δυσκολίες να συμβεί αυτό περιλαμβάνεται και η διάκριση της «νόμιμης» φοροαποφυγής από την κατάχρησή της, ενώ πρέπει να προστεθεί και το δίλημμα αν ακόμα και η «νόμιμη» πρέπει να ασκείται ή όχι. Παρά τις προϋποθέσεις αυτές, ερευνητές χρησιμοποιούν εργαλεία για να την υπολογίσουν, ωστόσο δεν φαίνεται να είναι κοινές οι μεθοδολογίες που εφαρμόζονται, ή συνεπή μεταξύ τους τα στοιχεία που εξετάζονται. Επίσης είναι πιθανόν να περιλαμβάνουν μέρη μόνο των φορολογικών εσόδων που χάνονται, όπως συμβαίνει με την ολλανδική μελέτη των Kerste, Baarsma και Weda, που εξετάζουν τους τύπους των *τόκων και δικαιωμάτων*, ως δύο από τις σημαντικότερες μορφές, όμως δεν περιλαμβάνουν τον επίσης σημαντικό τύπο των *μερισμάτων*¹⁰. Επομένως, παρά τη σημασία της φοροαποφυγής, στη συνέχεια αυτής της εργασίας τα οικονομικά μεγέθη αφορούν κυρίως στη φοροδιαφυγή. Συμπεριλαμβάνονται ωστόσο σχετικά στοιχεία, εφόσον αυτό γίνεται σαφές στις χρησιμοποιούμενες πηγές.

⁸ Αθανασάκη, Β. Οδ., *Οι Γενικές Ρήτρες κατά της Φοροαποφυγής στο Διεθνές και Ευρωπαϊκό Φορολογικό Δίκαιο*, Εκδ. Νομικής Βιβλιοθήκης, Αθήνα, 2019, σσ. 13, 98-99. (Μέρος της έκδοσης είναι διαθέσιμο στο <http://abstracts.nb.org/15831/files/assets/common/downloads/publication.pdf?uni=5ea92ad8800f63d2e55f6e22655cc7ec>).

⁹ Ernst & Young (EY), *Η Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα. Αιτίες, Έκταση και Προτάσεις Καταπολέμησής της*. διαNEOσις, Αθήνα, 2016 (με επικαιροποίηση στοιχείων το 2017), σ. 7. https://www.dianeosis.org/wp-content/uploads/2017/03/Tax_Evasion_diaNEOsis_Upd_17_03_2017.pdf.

¹⁰ Kerste, M., Baarsma, B. & Weda, J., «Tax Avoidance – Methodology for Quantification and the Case of the Netherlands», *International Journal of Law and Public Administration*, Vol. 2. No 1, 40-54 (οι πληροφορίες προέρχονται από διάφορα σημεία). https://www.researchgate.net/publication/333247420_Tax_Avoidance_-_Methodology_for_Quantification_and_the_Case_of_the_Netherlands.

2. Οικονομικά μεγέθη

2. 1. Εισαγωγικά στοιχεία

Θεωρήθηκε ότι η καλύτερη προσέγγιση για τη μελέτη της εξέλιξης της φοροδιαφυγής και φοροαποφυγής στην Ελλάδα στο πρόσφατο παρελθόν, με επικέντρωση κατά το δυνατόν στην τελευταία δεκαετία, θα ήταν αυτή που θα στηριζόταν σε συγκεκριμένα οικονομικά μεγέθη. Πιθανές διακυμάνσεις στα μεγέθη αυτά λογικά οφείλονται στις εκάστοτε οικονομικές συνθήκες, αλλά και στα φορολογικά μέτρα που λαμβάνονται, ενώ η αντίθετη εικόνα, αυτή της ενδεχόμενης σταθερότητας των μεγεθών θα πρέπει ίσως να εξηγηθεί ως αποτέλεσμα παγιωμένων μεθόδων, που επιτυγχάνουν τη μη φορολογική συμμόρφωση ανεξάρτητα από τις ενέργειες του φορολογικού μηχανισμού. Η παρουσίαση των στοιχείων γίνεται ανά έτος και περιλαμβάνονται τόσο οι αριθμοί που παρουσιάζει σε διάφορες εκθέσεις της η ΑΑΔΕ, όσο και αυτοί οι οποίοι περιέχονται σε άλλες μελέτες. Ακολουθείται θεματική ταξινόμηση, με έναρξη τα στοιχεία που αφορούν στον ΦΠΑ, λόγω του μεγάλου ύψους φοροδιαφυγής που συνδέεται με την απόδοσή του. Η έρευνα που έγινε απέδωσε κάποιους καρπούς και για το προηγούμενο από την τελευταία δεκαετία χρονικό διάστημα.

2. 2. Μεγέθη της μη φορολογικής συμμόρφωσης κατ' έτος

2. 2 .1. Ο φόρος προστιθέμενης αξίας

2000-2010: Αναφέρονται σε συγκεκριμένη μελέτη συγκεντρωτικά στοιχεία τα οποία δείχνουν ότι η φοροδιαφυγή στην είσπραξη του ΦΠΑ στην Ελλάδα από το 2000 και εξής δεν ξεπέρασε έως το 2004 το 28%, ενώ από το 2005 και εξής, με εξαίρεση το 2008, δεν κατέβηκε χαμηλότερα από το 31%. Στη μελέτη από την οποία προέρχονται αυτά τα στοιχεία αναφέρεται και το 2011, ωστόσο υπάρχει σημαντική διαφορά σε σύγκριση με τα αναφερόμενα σε έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής που δημοσιεύτηκε το 2017 (βλ. αμέσως παρακάτω, στα έτη 2011-2013). Η διαφορά έγκειται για την ακρίβεια στο ότι η έκθεση του 2017 αναφέρεται σε φοροδιαφυγή 34%, ενώ η πηγή για τα έτη 2000-2011 σε ποσοστό 39%, μια τιμή που φαίνεται ιδιαίτερα αυξημένη συγκριτικά με τις παρατηρημένες αυξομειώσεις της τελευταίας εικοσαετίας. Το πρόβλημα είναι ότι και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή παρουσιάζει

απόκλιση σε πρωιμότερο του 2017 report της για το 2011¹¹. Συγκεκριμένα αναφέρεται εκεί σε ποσοστό φοροδιαφυγής ύψους 38%, το οποίο στο report του 2017 διορθώνει σε 34%. Συγκρίνοντας τα διάφορα στοιχεία φαίνεται ότι αυτές οι αποκλίσεις οφείλονται σε διόρθωση που έγινε σχετικά με το προσδοκώμενο να εισπραχτεί ποσό ΦΠΑ. Διότι ενώ η Ευρωπαϊκή Επιτροπή έκανε λόγο αρχικά για 24.213 εκ. ευρώ, στη συνέχεια διόρθωσε το ποσό αυτό σε 22.677, αφήνοντας όμως τα εισπραχθέντα χωρίς αλλαγές, δηλαδή περίπου στα 15 εκ. ευρώ. Μετά από όλα αυτά, θα πρέπει να θεωρηθεί ότι ο ορθός αριθμός για το 2011 θα πρέπει να ήταν γύρω στο 34%.

Κατά τα άλλα, ο πίνακας που ακολουθεί δείχνει στην πρώτη στήλη του το έτος, στη δεύτερη ποιο ήταν το ποσό που αναμενόταν να εισπραχθεί, στην τρίτη ποιο ήταν αυτό που εισπράχθηκε, στην τέταρτη ποια ήταν η απώλεια σε εκ. ευρώ, ενώ στην πέμπτη σε τι ποσοστό φοροδιαφυγής αντιστοιχούν όλα αυτά¹².

2000	13.074	9.824	3.250	25%
2001	14.061	10.960	3.101	22%
2002	15.524	11.969	3.555	23%
2003	16.590	12.043	4.547	27%
2004	17.472	12.573	4.899	28%
2005	19.386	13.398	5.988	31%
2006	21.885	14.910	6.975	32%
2007	24.265	16.611	7.654	32%
2008	24.072	17.020	7.052	29%
2009	22.983	14.914	8.069	35%
2010	23.739	16.308	7.431	31%

2011-2013: Ανάμεσα στο 2011 και στο 2013 η εισπραξη του ΦΠΑ παρουσίασε διακύμανση γύρω στο 4-5%, με χειρότερη χρονιά το 2011 και καλύτερη το 2012. Σε σύγκριση με τους αριθμούς που αναφέρονται για τα επόμενα έτη στη συνέχεια, αυτοί που συμπεριλαμβάνονται εδώ είναι στρογγυλοποιημένοι, αφού έτσι τους παραθέτει η

¹¹ Το report που αναφέρεται σε ποσοστό 38% για το 2011 είναι το European Commission, 2012 *Update Report to the Study to quantify and analyse the VAT Gap in the EU-27 Member States*, Brussels, 2014, p. 20. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d9dcfaf5-27e3-11ec-bd8e-01aa75ed71a1>.

¹² Τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ περιλαμβάνονται στο Barbone, L. *et al.*, *Study to quantify and analyse the VAT gap in the EU-27 member states*, CASE Network Reports, No. 116, Center for Social and Economic Research (CASE), Warsaw, 2013, p. 77. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/119879/1/773133313.pdf>.

συγκεκριμένη πηγή. Επίσης είναι πιθανόν οι υπολογισμοί να διακυμαίνονται κατά ένα ποσοστό, που μπορεί να αγγίζει ακόμα και τη μία ποσοστιαία μονάδα ή περισσότερο. Για παράδειγμα, ενώ στην πηγή για το 2011 έως 2013 αναφέρονται και τα έτη 2014 και 2015, σημειώνεται κάποια απόκλιση για αυτά σε σύγκριση με τα στοιχεία που περιλαμβάνει η έκθεση στην οποία παρέχονται τα στοιχεία για το 2014-2016 (βλ. αμέσως παρακάτω). Ωστόσο όλες αυτές οι διαφοροποιήσεις δεν στρεβλώνουν τη γενική εικόνα. Ειδικότερα για τα έτη 2011 – 2013 τα διαθέσιμα στοιχεία είναι τα εξής: Το 2011 αναμενόταν να εισπραχθούν 22.677 εκ. ευρώ αλλά εισπράχθηκαν 15.021, σημαίνοντας απώλεια της τάξης του 34% περίπου, και συγκεκριμένα 7.656 εκ. ευρώ. Το 2012 αναμενόταν η είσπραξη του ΦΠΑ να αγγίζει τα 19.192 εκ. ευρώ αλλά έφτασε έως τα 13.713 εκ., σημειώνοντας απώλεια 5.479 εκ. ευρώ, άρα ποσοστού 29% περίπου. Τέλος, το 2013, θα έπρεπε να εισπραχθούν 18.751 εκ. ευρώ, εισπράχθηκαν όμως 6.158 εκ., γεγονός που σήμαινε απόκλιση ύψους 33% περίπου¹³.

2014-2016: Υπήρξε σημαντική διαφοροποίηση στη φοροδιαφυγή κατά την απόδοση του ΦΠΑ στην Ελλάδα από το 2014 έως το 2016, με μια πολύ σημαντική διακύμανση προς τα άνω ανάμεσα στο 2014 και 2015. Συγκεκριμένα, η φοροδιαφυγή άγγιξε το 2014 το 26,7%, καθώς ήταν να εισπραχθούν 17.287 εκ. ευρώ αλλά εισπράχθηκαν 12.676. Το 2015 η φοροδιαφυγή ανήλθε στο ποσοστό του 30,5%, αφού ήταν να εισπραχθούν 18.545 εκ. αλλά εισπράχθηκαν 12.885 εκ. Το 2016 ήταν να εισπραχθούν 20.591 εκ. ευρώ, εισπράχθηκαν όμως 14.333 εκ., σημαίνοντας φοροδιαφυγή ύψους 30.4%. Οι αριθμοί αυτοί μαρτυρούν ότι χάθηκαν για τα τρία αυτά συνεχόμενα έτη 4.611, 5.660 και 6,258 εκ. ευρώ αντίστοιχα¹⁴. Όπως θα φανεί από τα επόμενα στοιχεία, για τα έτη 2017 και 2018, η σημαντική διαφοροποίηση του 2015 διατηρήθηκε για τα επόμενα τρία χρόνια στα ίδια επίπεδα, με έξαρση όμως το 2017 περίπου κατά 3%. Ωστόσο δεν πρέπει να λησμονηθεί ότι ήταν αισθητή μόνο επειδή το 2014 η είσπραξη του ΦΠΑ σημείωσε καλύτερα ποσοστά από όσο το 2013, όπως έδειξαν τα στοιχεία που αναφέρθηκαν σχετικά με εκείνο το έτος.

2017-2018: Τα επίσημα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής αναφέρουν φορολογικό κενό στην είσπραξη του ΦΠΑ για τα έτη 2017 και 2018 33,1% και 30% αντίστοιχα. Η είναι

¹³ Τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ προέρχονται από την έκθεση που η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε το 2017. Βλ. European Commission, *Study and Reports on the VAT Gap in the EU-28 Member States*. Report 2017, European Commission, Brussels 2017, p. 28. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/bbc2a3cf-27e2-11ec-bd8e-01aa75ed71a1/language-en>.

¹⁴ Τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ προέρχονται από την έκθεση που η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε το 2020. Βλ. European Commission, *Study and Reports on the VAT Gap in the EU-28 Member States. 2020 Final Report*, European Commission, Brussels 2020, p. 29. https://ec.europa.eu/taxation_customs/system/files/2020-09/vat-gap-full-report-2020_en.pdf.

προφανής η αύξηση από το ένα στο άλλο έτος, η οποία μεταφράζεται ως εξής σε ποσά: Το 2017 έπρεπε να εισπραχθούν 21.898 εκ. ευρώ και εισπράχθηκαν 14.642 εκ. Χάθηκαν για το έτος εκείνο 7.256 εκ. ευρώ. Το 2018 έπρεπε να εισπραχθούν 21.858 εκ. ευρώ και εισπράχθηκαν 15.288 εκ. Χάθηκαν δηλαδή το έτος αυτό 6.570 εκ. ευρώ. Μόνο η Ρουμανία παρουσίασε μεγαλύτερο ποσοστό φοροδιαφυγής από την Ελλάδα για τα δύο αυτά έτη, με ποσοστά 34,3% και 33,8% αντίστοιχα. Από τις υπόλοιπες 28 χώρες της ΕΕ για τις οποίες αναφέρονται επίσημα στοιχεία, αμέσως επόμενη στη σειρά έρχεται η Λιθουανία, με ποσοστά 25,1% και 25,9% αντίστοιχα, ενώ ακολουθεί η Ιταλία με ποσοστά 24,7% και 24,5% αντίστοιχα. Σε δεκατρείς από τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες η φοροδιαφυγή στον ΦΠΑ δεν ξεπερνά το 10%, ενώ σε έξι περίπου κυμαίνεται στο 12-14%¹⁵.

2019: Έχουν δημοσιευτεί ορισμένα πολύ ενθαρρυντικά στοιχεία για τη φοροδιαφυγή στο ΦΠΑ για το 2019, τα οποία την κατεβάζουν στο 25,8%. Για την ακρίβεια, το οριζόμενο να εισπραχθεί ποσό ήταν 20.740 εκ. ευρώ, ενώ αυτό που εισπράχθηκε ήταν 15.390 εκ. ευρώ. Χάθηκαν το έτος αυτό 5.350 εκ. ευρώ¹⁶.

Διακύμανση φοροδιαφυγής ΦΠΑ 2000-2019

Από τους αριθμούς που αναφέρθηκαν είναι δυνατόν να διαμορφωθεί μία εικόνα για τη διακύμανση της φοροδιαφυγής στον ΦΠΑ από το 2000 έως το 2019, θα πρέπει όμως να γίνει και πάλι λόγος για τις παρατηρημένες αποκλίσεις στα διάφορα reports. Φαίνεται ότι τα στοιχεία διορθώνονται συνεχώς, με αποτέλεσμα ακόμα και η ίδια πηγή να διαφοροποιεί τους αριθμούς που έχει δώσει για τις προηγούμενες χρονιές. Παρόλα αυτά, αν εξαιρέσει κανείς το 2011 για το οποίο έγινε λόγος παραπάνω, δεν παρατηρείται μια τόσο μεγάλη απόκλιση που να καθιστά τους αριθμούς προβληματικούς, με ένα μικρό πρόβλημα να αφορά πάντως στο 2016. Το γεγονός ότι οι διακυμάνσεις δεν είναι τόσο σημαντικές για την ουσία της συζήτησης μπορεί να διαπιστωθεί από τον παρακάτω πίνακα, που περιλαμβάνει τα στοιχεία της Ευρωπαϊκής Επιτροπής στο τελευταίο report, του 2021, σε μια συγκριτική παράθεση με αυτά που αναφέρονται για τα προηγούμενα έτη στις αναφορές οι οποίες παρατέθηκαν παραπάνω για τα έτη 2015 έως και 2018.

	2015	2016	2017	2018
--	-------------	-------------	-------------	-------------

¹⁵ European Commission, όπ.π. (υποσημ. 14), p. 20.

¹⁶ Τα στοιχεία που αναφέρονται εδώ προέρχονται από την έκθεση που η Ευρωπαϊκή Επιτροπή δημοσίευσε το 2020. Βλ. European Commission, *VAT Gap in the EU*. European Commission, Brussels 2021, p. 37. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/bd27de7e-5323-11ec-91ac-01aa75ed71a1/language-en/>.

Προηγούμενα Reports	28,3%	27,3%	31,5%	29%
Report 2021	30,5%	30,5%	33,1%	30%
Διαφορά	2,2%	3,2%	1,6%	1%

Οι αποκλίσεις ίσως δεν είναι πολύ μεγάλες, ωστόσο δεν παύουν να παρουσιάζουν το εξής πρόβλημα: τα νεότερα στοιχεία δείχνουν ότι οι διορθώσεις τους συνδέονται με χειροτέρευση των ποσοστών, δηλαδή οι νέοι αριθμοί δείχνουν ότι η φοροδιαφυγή είναι λιγότερο ή περισσότερο μεγαλύτερη από όσο είχε σε προηγούμενα έτη υπολογιστεί. Αποκτά ίσως μεγάλη σημασία αυτή η απόκλιση αν κάποιος θελήσει να δει το ποσοστό του 2019 χωρίς επιφύλαξη. Είναι πάρα πολύ σημαντική μια πτώση στο 25,8%, τίθεται όμως το ερώτημα αν θα τη δούμε διορθωμένη προς το χειρότερο τα επόμενα χρόνια.

Σε κάθε περίπτωση, μπορούν να εξαχθούν τα εξής συμπεράσματα για τη διακύμανση της φοροδιαφυγής στον ΦΠΑ την τελευταία περίπου εικοσαετία (αφού επισημανθεί ότι κάποιες αποκλίσεις έχουν παρατηρηθεί και για τα έτη 2000-2010, που όμως και αυτές δεν ξεπερνούν συνήθως το 1%-2%):

- Η φοροδιαφυγή στον ΦΠΑ διατηρήθηκε σε ποσοστά μικρότερα του 30% έως και το 2004, ενώ από το 2005 ανήλθε συνήθως σε ποσοστό 30%-35%.
- Πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ότι το συνηθέστερο ύψος της τα τελευταία χρόνια είναι γύρω στο 30%-31%, με κάποια άνοδο το 2017 (για το 2018 υπάρχει κάποια ασυμφωνία).
- Οι καλύτερες χρονιές στην είσπραξη του ΦΠΑ μετά το 2005 ήταν το 2014 και 2019, με ποσοστά φοροδιαφυγής 26,7% και 25,8% αντίστοιχα.
- Οι μεγαλύτερες εξάρσεις σημειώθηκαν ανάμεσα στο 2012 και 2013, ανάμεσα στο 2014 και 2015 και ανάμεσα στο 2016 και 2017.
- Οι μεγαλύτερες μειώσεις στη φοροδιαφυγή του ΦΠΑ σημειώθηκαν ανάμεσα στο 2009 και 2010, ανάμεσα στο 2013 και 2014 και ανάμεσα στο 2018 και 2019.
- Από το 2000 έως και το 2018 η φοροδιαφυγή στον ΦΠΑ είχε αύξηση 10 έως 15 ποσοστιαίες μονάδες (λαμβάνομένων υπόψη αποκλίσεων που αναφέρονται και σε εκθέσεις οι οποίες δεν χρησιμοποιήθηκαν εδώ) και μάλλον πρέπει να γίνεται λόγος για αύξηση γύρω στο 10%-13%. Η αύξηση αυτή σημειώθηκε από το 2005 και εξής.

2. 2. 2. Άλλα φορολογικά έσοδα

Η ΑΑΔΕ δημοσιεύει από το 2015 μηνιαίες και ετήσιες εκθέσεις σχετικά με τη φορολογική της δραστηριότητα ως αρμόδιου συλλογέα φόρων, οι οποίες είναι ιδιαίτερα χρήσιμες ώστε να αποκομισθεί μία εικόνα για μεγάλο μέρος της τελευταίας δεκαετίας. Τις χαρακτηρίζει στην επίσημη ιστοσελίδα της ως «*Εκθέσεις για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων*», με την παλαιότερη αυτές να είναι συγκεντρωτική για το 2015, ενώ τη νεότερη να περιλαμβάνει τον Οκτώβριο του 2021, έτος για το οποίο δεν έχουν ακόμα δημοσιευτεί συγκεντρωτικά αποτελέσματα. Στις συγκεντρωτικές εκθέσεις κάθε χρονιάς συγκρίνονται τα φορολογικά έσοδα με αυτά της προηγούμενης, επομένως υπάρχουν στοιχεία και για το 2014. Το ενδιαφέρον εδώ είναι ότι εκτός από τους αριθμούς, περιλαμβάνεται και η αιτιολόγηση της διακύμανσης των εσόδων από έτος σε έτος, η οποία, φέρεται τουλάχιστον στην έκθεση του 2015 να είναι πολυπαραγοντική. Γίνεται λόγος τόσο για τους άμεσους όσο και για τους έμμεσους φόρους. Πρέπει, κατά την ανάγνωση των δεδομένων που θα παρατεθούν να λαμβάνεται υπόψη ότι στους έμμεσους φόρους περιλαμβάνεται ο ΦΠΑ, ξεπερνώντας μάλιστα το μισό ποσοστό τους, φτάνοντας σχεδόν κοντά στο 60%. Καταβάλλεται προσπάθεια όμως να γίνεται διακριτή αναφορά στους άλλους φόρους, αφού για τον ΦΠΑ έγινε λόγος σε προηγούμενη ενότητα. Οι τίτλοι των εκθέσεων και οι ηλεκτρονικές τους διευθύνσεις δίνονται στην παραπομπή στο τέλος της τρέχουσας πρότασης του κειμένου μας, ώστε στο εξής να γίνεται αναφορά σε αυτές συντομογραφικά, δηλαδή σε Έκθεση ΑΑΔΕ 2015, 2016 ... 2020¹⁷. Στην ίδια αυτή ιστοσελίδα περιλαμβάνεται και η έκθεση του Οκτωβρίου 2021, η οποία ωστόσο αναφέρει συγκεντρωτικά στοιχεία για τους πρώτους 10 μήνες του έτους, δηλαδή από τον Ιανουάριο έως και τον Οκτώβριο. Χρησιμοποιήθηκε για το

¹⁷ Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, *Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2015*, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, 2016. Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, *Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2016*, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, 2017. Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, *Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2017*, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, 2018. Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, *Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2018*, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, χωρίς χρονολογία. Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, *Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2019*, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, χωρίς χρονολογία. Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, *Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2020*, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, χωρίς χρονολογία. Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, *Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Οκτώβριος 2021*, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, χωρίς χρονολογία. Όλες οι εκθέσεις, όπως και οι μηνιαίες κατ' έτος, είναι διαθέσιμες στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.aade.gr/menoy/statistika-deiktes/ektheseis-gia-tin-exelixa-kai-diakymansiton-forologikon-esodon>.

συγκεκριμένο έτος, αφού ήταν η πιο ενημερωμένη για το μεγαλύτερο μέρος της χρονιάς.

Πρέπει προηγουμένως να διευκρινιστεί ποιοι είναι οι άμεσοι και ποιοι οι έμμεσοι φόροι, καθώς και ποια είναι η μεταξύ τους ποσοστιαία σχέση. Ο πίνακας που ακολουθεί δείχνει την αναλογία του εκάστοτε φόρου στα συνολικά φορολογικά έσοδα του κράτους. Ο ΦΠΑ, έμμεσος φόρος, για τον οποίο έγινε χωριστά λόγος στην προηγούμενη ενότητα, αντιστοιχεί σε περισσότερο από ένα τέταρτο της συνολικής φορολόγησης, ίσως ακόμα και στο ένα τρίτο αυτής. Για τη σχέση άμεσων και έμμεσων φόρων δεν χρησιμοποιήθηκαν οι εκθέσεις της ΑΑΔΕ αλλά η Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού του 2018¹⁸, που περιλαμβάνει στοιχεία από το 2008 και εξής. Ο λόγος των δύο κατηγοριών φόρων κυμάνθηκε από το 1,15 το 2014 έως το 1,53 το 2010. Στην έκθεση αυτή οι φόροι για το 2017 ήταν εκτιμώμενοι ενώ για το 2018 προβλεπόμενοι.

	2008	2009	2010	2011	2012	2013
Έμμεσοι φόροι	59,2%	56,9%	60,6%	58,5%	55,3%	55%
Άμεσοι φόροι	40,8%	43,1%	39,4%	41,5%	44,7%	45%

	2014	2015	2016	2017	2018
Έμμεσοι φόροι	53,5%	54,4%	54%	57%	56,9%
Άμεσοι φόροι	46,5%	45,6%	46%	43%	43,1%

Για τη διάκριση των φόρων σε άμεσους και έμμεσους, κάνει λόγο οι Ν. Βέττας, Γ. Μανιάτης και Κ. Βαλάσκας, που σημειώνουν ότι οι φόροι είναι αυτοί που επιβάλλονται στην τρέχουσα παραγωγή και στην περιουσία, ενώ η διάκριση σε έμμεσους και άμεσους αποτελεί μια ακόμα κατηγοριοποίηση. Εξηγούν ότι η διάκριση σε άμεσους και έμμεσους οφείλεται στη λανθασμένη αντίληψη ότι οι πρώτοι δεν μετακυλίσονται από τους υπόχρεους σε άλλα άτομα, ενώ οι έμμεσοι μετακυλίσονται. Διευκρινίζουν ότι στους άμεσους περιλαμβάνονται οι φόροι εισοδήματος και περιουσίας, ενώ στους έμμεσους οι φόροι συναλλαγών και κατανάλωσης¹⁹. Οι εκθέσεις της ΑΑΔΕ από το 2015 έως και το 2018 (με αναφορά και στο 2014 στην πρώτη από αυτές) παρουσιάζουν τα φορολογικά έσοδα του κράτους σύμφωνα με

¹⁸ Υπουργείο Οικονομικών, *Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού 2018*, Υπουργείο Οικονομικών, Αθήνα, 2017, σ. 60. <https://www.minfin.gr/documents/20182/4681901/ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ+ΕΚΘΕΣΗ+2018.pdf/1036b940-0c1b-4ee0-8d8e-eda0e6062f73>.

¹⁹ Ν. Βέττας, Ν., Μανιάτης, Γ. & και Βαλάσκας, Κ., *Η διαφορετική φορολογία και η επίδρασή της στην προώθηση και την επίτευξη στόχων της δημόσιας πολιτικής*, Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών, Αθήνα, 2020, σ. 15. http://iobe.gr/docs/research/RES_04_03122020_REP_GR.pdf.

τη διάκριση σε άμεσους και έμμεσους φόρους. Συμπεριλαμβάνουν σε αυτούς τα εξής: Α) *Άμεσοι φόροι*: φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων, φόρος εισοδήματος νομικών προσώπων, φόροι στην περιουσία, όπως η ακίνητη, άμεσοι φόροι παρελθόντων ετών, άμεσοι φόροι που επιβεβαιώνονται για πρώτη φορά, λοιποί άμεσοι φόροι. Οι κατηγορίες αυτές αναφέρονται όλες στην Έκθεση ΑΑΔΕ 2015. Β) *Έμμεσοι φόροι*: α) Φόρος Προστιθέμενης Αξίας (Φ.Π.Α.), που αντιστοιχεί στο 57,32% ενδεικτικά για το 2015, φόροι κατανάλωσης που εισπράττονται από τα τελωνεία, με ενδεικτική, για το 2015 συμμετοχή, 29,61%, λοιποί φόροι κατανάλωσης, με συμμετοχή ενδεικτικά για το 2015 7,24%, έμμεσοι φόροι παρελθόντων ετών, τέλος, έμμεσοι φόροι που επιβάλλονται για πρώτη φορά.

Από την έκθεση ωστόσο του 2019 και εξής παύει να χρησιμοποιείται αυτή η ορολογία, δηλαδή σε άμεσους και έμμεσους φόρους, και αναφέρονται πλέον επτά κατηγορίες, οι εξής: 1. Φόροι επί αγαθών και υπηρεσιών, 2. Φόροι και δασμοί επί εισαγωγών, 3. Τακτικοί φόροι ακίνητης περιουσίας, 4. Λοιποί φόροι επί παραγωγής, 5. Φόρος εισοδήματος, 6. Φόροι κεφαλαίου, 7. Λοιποί τρέχοντες φόροι.

2.2.2.1. Συγκριτική διακύμανση των φορολογικών εσόδων κατ' έτος

2015: Σημειώθηκε γενική μείωση στα φορολογικά έσοδα του ύψους του 1,38% σε σύγκριση με το 2014, αφού εισπράχθηκαν 610.542.974,96 ευρώ λιγότερα, δηλαδή 43,614 αντί για 44,225 δισ. Βεβαίως δεν έχουν όλες οι κατηγορίες φορολογικών εσόδων την ίδια διακύμανση, αφού καθένας από αυτούς παρουσιάζει διαφοροποιημένα ποσοστά αυξομειώσης. Θεωρήθηκε ενδιαφέρον να συγκριθούν οι διακυμάνσεις και να φανεί σε ποιους φόρους ήταν εντονότερη η φοροδιαφυγή. Αυτό γίνεται στην ενότητα 2.2.2.2., η οποία αφορά σε αυτή την παράμετρο. **2016:** το 2016 θεωρήθηκε σαφώς καλύτερη χρονιά από την προηγούμενη, αφού η σωρευτική αποτίμηση των φορολογικών εσόδων έδειξε αύξηση 9,16% συγκριτικά με το 2015. Αυτό σήμαινε ότι εισπράχθηκαν 3,99 δισ. περισσότερα. Ως προς το ίδιο το έτος, η αύξηση αυτή σήμαινε ότι μπήκαν στα ταμεία του κράτους 47.518.573.244,29 ευρώ. **2017:** Η μεγάλη θετική διακύμανση προς τα άνω των εσόδων του έτους 2016 δεν συνεχίστηκε το έτος 2017, αν και μπορεί να γίνεται λόγος για εισπρακτική σταθερότητα. Συγκεκριμένα, τα φορολογικά έσοδα ανήλθαν σε 47.563.703.115,18 ευρώ, άρα αυξήθηκαν 0,09%, δηλαδή κατά 45,13 εκ. ευρώ, όταν το 2016 είχαν εισπραχθεί 47.518.573.244,29 ευρώ. **2018:** Το 2018 αποδείχτηκε καλύτερο από όσο το 2017, αφού τα φορολογικά έσοδα ανήλθαν στα 48.852.594.303,91 ευρώ, αύξηση της τάξης του 2,71%, δηλαδή κατά 1,289 δισ.

Συγκρίνεται η σωρευτική αυτή εισπραξη και με τα αναμενόμενα να εισπραχθούν, με την παρατήρηση ότι οφείλεται κυρίως στην αύξηση των έμμεσων εσόδων, περισσότερα όμως για αυτή την παράμετρο συζητούνται στην ενότητα 2.2.2.3. αυτής της εργασίας. **2019:** Το έτος αυτό υπήρξε καλύτερο εισπρακτικά από όλα τα προηγούμενα χρόνια από το 2014 και εξής, αφού σε κανένα από αυτά η σωρευτική εισπραξη δεν είχε ξεπεράσει τα 49 περίπου δισ., ενώ τώρα άγγιξε τα 51.409,15 εκ. ευρώ. Σημειώθηκε δηλαδή αύξηση 0,29% σε σχέση με το 2018, τα έσοδα του οποίου έχουν διορθωθεί στη συγκεκριμένη έκθεση σε 51.262,61 εκ. ευρώ. **2020:** Το 2020 σημειώθηκε πάρα πολύ μεγάλη μείωση όχι μόνο σε σύγκριση με το 2019 αλλά και με ότι είχε καταγραφεί ως σωρευτικό έσοδο από τη φορολόγηση από το 2014 και εξής. Συγκεκριμένα τα συνολικά έσοδα ανήλθαν στα 43.198,67 εκ. ευρώ, άρα ήταν μειωμένα κατά 15,97% σε σχέση με το 2019. Προφανώς, επηρεάστηκε και ο ετήσιος στόχος, όπως και πάλι συζητείται στην ενότητα 2.2.2.3. **2021:** Για το 2021 δεν είναι διαθέσιμη μια συγκεντρωτική έκθεση, ωστόσο σε αυτή που αναφέρεται στον μήνα Οκτώβριο περιλαμβάνονται συνολικά στοιχεία για το διάστημα των πρώτων δέκα μηνών του έτους. Διαπιστώνεται από την αναφορά αυτή ότι υπήρξε αύξηση των συνολικών φορολογικών εσόδων κατά 9,32%. Δηλαδή εισπράχθηκαν 38.095,26 δισ. σε σχέση με το αντίστοιχο διάστημα του 2021, επομένως μπήκαν στα ταμεία του κράτους 3.247,51 εκ. ευρώ περισσότερα.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Συνολικοί φόροι		- 1,38%	+9,16%	+0.09%	+2,71%	+0,29%	- 15,97%	+9,32%
<i>Ετήσια διακύμανση</i>								(10 μήνες)

2.2.2.2. Συγκριτική διακύμανση έμμεσων και άμεσων φόρων

2015: Διαπιστώνεται χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία ότι η αυξομείωση των εσόδων αφορά πρωτίστως στις διακυμάνσεις που δέχονται τα έσοδα από τους άμεσους φόρους σε συγκεκριμένα έτη, οπότε είναι πολύ μεγαλύτερες από όσο συμβαίνει με τους έμμεσους. Άλλοτε όμως τα έσοδα από τους έμμεσους παρουσιάζουν επίσης σημαντικές διακυμάνσεις, παρακολουθώντας την αντίστοιχη πορεία των άμεσων φόρων. Για την ακρίβεια, το 2015 σημειώθηκε μείωση κατά 2,99% στους άμεσους φόρους συγκριτικά με το 2014, ενώ τα

έσοδα από τους έμμεσους ανέβηκαν ελάχιστα, δηλαδή κατά 0,0025%. Για να δοθεί μια εικόνα της σημασίας αυτών των ποσοστών σε χρήμα, η μείωση των εσόδων από άμεσους φόρους ήταν 611.139.553,84 ευρώ, ενώ η αύξηση από έσοδα σε έμμεσους 597.000 ευρώ. **2016:** όπως αναφέρθηκε, το 2016 σημειώθηκε σωρευτική αύξηση των φορολογικών εσόδων, γεγονός που δεν οφείλεται μόνο στην αύξηση των άμεσων εσόδων αλλά και των έμμεσων. Συγκεκριμένα, τα έσοδα από άμεσους φόρους ανέβηκαν κατά 10,54%, αποδίδοντας 21,84 δις αντί των 19,76 δις. του 2015. Οι έμμεσοι φόροι σημείωσαν αύξηση ύψους 8,02%, η οποία αντιστοιχούσε σε 1,2 δις. **2017:** όπως αναφέρθηκε στην προηγούμενη υποενότητα, δεν υπήρξαν σημαντικές εισπρακτικές διαφορές ανάμεσα στο 2017 και 2016, όμως αυτό δεν αντιστοιχούσε και στη σταθερότητα των εσόδων από άμεσους και έμμεσους φόρους, όπου διαπιστώθηκε σημαντική διαφοροποίηση διακύμανσης. Συγκεκριμένα, οι άμεσοι φόροι απέδωσαν το 2017 5,57% λιγότερα έσοδα, δηλαδή μειώθηκαν αυτά κατά 1,22 δις. Αντιθέτως, οι έμμεσοι φόροι σημείωσαν αύξηση 4,92%, αποδίδοντας 1,26 δις. περισσότερα. **2018:** Τα συνολικά έσοδα από άμεσους φόρους για τη χρονιά αυτή σημείωσαν αύξηση κατά 2,79% σε σχέση με το προηγούμενο έτος, αποδίδοντας 20,89 δις. αντί των 20,62 του 2017. Την ίδια ώρα οι έμμεσοι φόροι σημείωναν αύξηση ύψους 3,80%, καθότι απέδωσαν 27,97 δις. ευρώ, έναντι των 26,94 δις. του 2017. **2019-2020:** η πολύ καλή εικόνα του έτους 2019 είναι κάπως πιο δύσκολο να αιτιολογηθεί με τη διάκριση σε άμεσους και έμμεσους φόρους, αφού η έκθεση για το συγκεκριμένο έτος δεν κάνει πια λόγο για ταξινόμηση των φόρων κάτω από τις συγκεκριμένες ετικέτες, όπως συμβαίνει και για το έτος 2020.

	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021
Άμεσοι φόροι <i>Ετήσια διακύμανση</i>		-2,99%	+10,54%	-5,57%	+2,79%			
Έμμεσοι φόροι <i>Ετήσια διακύμανση</i>		+0,0025%	+8,02%	+4,92%	+3,80%			

Είναι σαφές από τον πίνακα και τα στοιχεία που αναφέρθηκαν αυτό που συμβαίνει με τη διακύμανση των φόρων έως το 2018, επιβεβαιώνεται μάλιστα από την ίδια την ΑΑΔΕ, που στην έκθεση του 2018 δηλώνει ότι την πενταετία 2014-2018 οι έμμεσοι φόροι ήταν σταθεροί

από έτος σε έτος, ενώ οι άμεσοι παρουσίασαν διακυμάνσεις, που όμως δεν έπαψαν να διατηρούν ένα θετικό πρόσημο. Συγκεκριμένα, αναφέρεται στη σελ. 2 της Έκθεσης ΑΑΔΕ 2018 ότι το 2014 εισπράχθηκαν 20,46 δις. ευρώ ενώ το 2018 20,89 δις. ευρώ, αύξηση δηλαδή που άγγιξε τα 431 εκ. Ωστόσο πρόκειται κατά τη γνώμη μας απλώς για τη σύγκριση δύο καλών ετών μεταξύ τους.

2.2.2.3. Κάλυψη ετήσιων φορολογικών στόχων

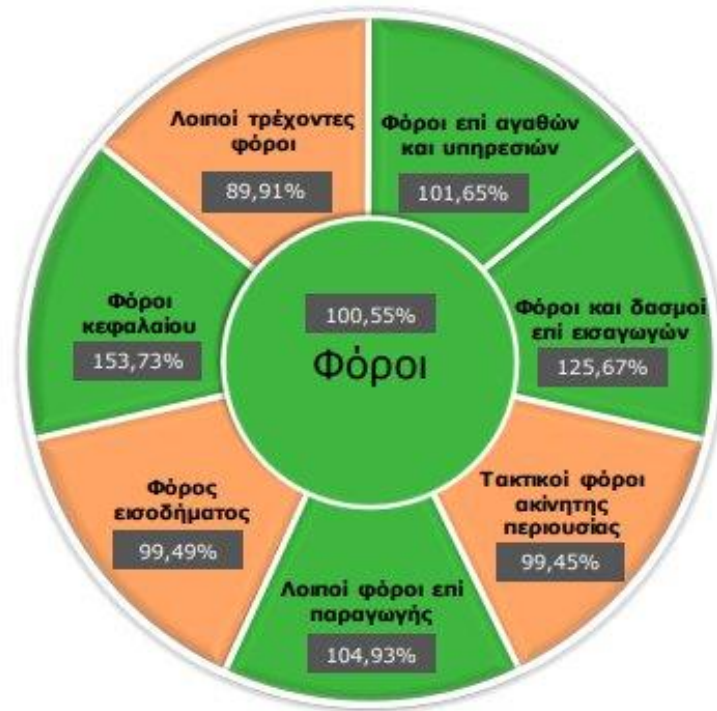
Από τα στοιχεία των υποενοτήτων 2.2.2.1 και 2.2.2.2. είναι δυνατή η εξαγωγή ορισμένων συμπερασμάτων για τις διακυμάνσεις των φορολογικών εσόδων από έτος σε έτος, ωστόσο αυτές οι αυξομειώσεις είναι μόνο συγκριτικές, έχουν χρησιμότητα ως στοιχεία αιτιολόγησης της φοροδιαφυγής, όμως δεν παρουσιάζουν το πραγματικό της πρόσωπο σε αριθμούς. Αντιθέτως, τα στοιχεία που συγκεντρώνονται σε αυτή την υποενοότητα είναι ιδιαίτερα ενδεικτικά για αυτή την παράμετρο. Η παράθεσή τους ξεκινά από τα έτη 2020 και 2019, δεδομένων και των πολύ συγκεκριμένων διαγραμμάτων που παρέχει η ΑΑΔΕ.

Είναι πρώτα απαραίτητο να διευκρινισθεί το εξής: δεν πρέπει να θεωρούνται μόνο αποτέλεσμα φοροδιαφυγής οι διακυμάνσεις των φορολογικών εσόδων ανά έτος, αφού φορολογικές διαφοροποιήσεις τις προβλέπουν, δεν αποτελούν δηλαδή πάντοτε αυτές ένα «απρόοπτο». Στην Έκθεση Προϋπολογισμού για το 2018, για παράδειγμα, σημειώνεται ότι *«από την άμεση φορολογία, εκτιμάται ότι θα εισπραχθούν 20.288 εκατ. ευρώ, μειωμένα κατά 1.237 εκατ. ευρώ ή 5,7% έναντι του στόχου του ΜΠΑΣ 2018-2021. Η απόκλιση αυτή, οφείλεται, κυρίως, στις μειωμένες εκτιμήσεις εσόδων από το ΦΕΦΠ, λόγω μείωσης της φορολογικής βάσης και στη μετακύλιση καταβολής της τελευταίας δόσης του ΕΝΦΙΑ 2017 τον Ιανουάριο του 2018»*²⁰. Για την πραγματική εκτίμηση της φοροδιαφυγής είναι απαραίτητο να διαπιστώνεται κάθε φορά ποια μείωση των αναμενόμενων εσόδων οφείλεται σε αυτή, δηλαδή πόσο υπολείπεται η είσπραξη από τον αρχικό στόχο.

Ενδιαφέρον ασφαλώς παρουσιάζει η διαφοροποίηση του 2020 σε σχέση με τα προηγούμενα έτη αφού τότε ήταν που σημειώθηκε, κατά το πρώτο δηλαδή έτος του Covid-19 μεγάλη καθίζηση στα προϋπολογιζόμενα φορολογικά έσοδα. Η εικόνα του έτους είναι ακόμα πιο «οδυνηρή», αν λάβει υπόψη του ο ενδιαφερόμενος ότι το 2019 υπήρξε μικρή υπερκάλυψη των φορολογικών προσδοκιών, καθώς συγκεντρώθηκαν λίγα παραπάνω φορολογικά έσοδα από όσα αναμένονταν. Τα δύο γραφήματα από τις Εκθέσεις 2019 και

²⁰ Υπουργείο Οικονομικών, όπ.π. (υποσημ. 18), σ. 57.

2020 της ΑΑΔΕ είναι πολύ χαρακτηριστικά:

Κάλυψη φορολογικών στόχων 2019 (Έκθεση ΑΑΔΕ 2019)

Κάλυψη φορολογικών στόχων 2020 (Έκθεση ΑΑΔΕ 2020)

Η επισκόπηση των αριθμών δείχνει ότι οι μεγαλύτερες διαφορές οι οποίες προκάλεσαν την

κακή εικόνα του 2020 οφείλονταν στη φορολόγηση κεφαλαίου και δασμών / εισαγωγών. Μεγάλες ήταν και οι άλλες διαφοροποιήσεις, αφού κυμάνθηκαν από τις 13 έως τις 17 περίπου ποσοστιαίες μονάδες, όμως αυτή του φόρου κεφαλαίου ήταν περίπου 73 μονάδες, ενώ των δασμών και φόρων περίπου 50 ποσοστιαίες μονάδες. Πολύ ενδιαφέρον είναι επίσης το στοιχείο που δίνεται από την ΑΑΔΕ στην έκθεση του 2020 σχετικά με τον φόρο εισοδήματος. Ενώ τα φυσικά πρόσωπα ανταποκρίθηκαν στα φορολογικά τους έσοδα σε ποσοστό 89,66%, οι εταιρείες, δηλαδή τα νομικά πρόσωπα, ανταποκρίθηκαν μόλις σε ποσοστό 58,57%. Η ανταπόκριση από λοιπούς φόρους εισοδήματος ήταν 88%. Αντιθέτως, την πολύ καλή χρονιά 2019, η ανταπόκριση των τριών αυτών πηγών προέλευσης του φόρου εισοδήματος ήταν 99,56%, 102,08% και 90,20% αντίστοιχα.

Η συγκριτική εικόνα κάλυψης στόχων για τα έτη 2019 και 2020 είναι ίσως παραπλανητική, με ενδεχόμενο να αδικηθεί ο φορολογικός μηχανισμός εξαιτίας του προβληματικού έτους 2020 με όλες τις γνωστές επιπτώσεις της πανδημίας. Επομένως, θα εξετασθούν τα στοιχεία και των λίγων προηγούμενων ετών, ώστε να αποκομισθεί μια πιο αντιπροσωπευτική εικόνα για την κάλυψη ή μη των αναμενόμενων στόχων.

Για το 2015 αναφέρεται ότι ο στόχος που είχε τεθεί υπερκαλύφθηκε, δεδομένου ότι οι άμεσοι φόροι κυμάνθηκαν, σύμφωνα με την Έκθεση ΑΑΔΕ 2015 στο 113%, ενώ οι έμμεσοι φόροι στο 107,30%. Πρόκειται, όπως σημειώνεται, για τα έσοδα προ επιστροφής φόρων. Από μια σειρά φόρων που εμπίπτουν στις δύο κατηγορίες φαίνεται ότι όσον αφορά στους άμεσους φόρους μόνο ο φόρος εισοδήματος φορολογικών κατοίκων αλλοδαπής υπολειπόταν του αρχικού στόχου, αφού δεν ξεπέρασε το 95,64%. Αντιθέτως, ήταν αρκετοί οι έμμεσοι φόροι που δεν κάλυψαν τον αρχικό στόχο: μικρότερη κάλυψη είχαν τα ειδικά τέλη διενέργειας τεχνικού ελέγχου οχημάτων (78,34%) και τα ειδικά τέλη και εισφορές στα οχήματα (81,33%). Οι υπόλοιποι φόροι δεν έπεσαν κάτω από το 90,99% κάλυψης (έμμεσοι φόροι υπέρ τρίτων). Συνολικότερα, από τους 20 έμμεσους φόρους δεν κάλυψαν τον αναμενόμενο στόχο οι επτά.

Για το 2016 η Έκθεση ΑΑΔΕ 2016 αναφέρει και πάλι υπερκάλυψη του ετήσιου στόχου, αφού οι άμεσοι φόροι ανήλθαν στο επίπεδο του 109,4% ενώ οι έμμεσοι στο επίπεδο του 103,81%. Σημειώνεται για το συγκεκριμένο έτος ότι την καλή εικόνα διαμόρφωσαν σε μεγάλο βαθμό ως προς τους έμμεσους φόρους η αυξημένη εισπραξη ΦΠΑ και οι φόροι στα καύσιμα. Ως προς τους άμεσους φόρους τη μεγαλύτερη συνεισφορά είχαν αυτοί στους μισθούς και τις συντάξεις, το μέρος των οποίων αντιστοιχούσε στο 26,52% των άμεσων φορολογικών εσόδων.

Για το 2017 η Έκθεση ΑΑΔΕ 2017 παρουσιάζει τον βαθμό κάλυψης τόσο ως προς τον αρχικά τιθέμενο ως και ως προς τον αναθεωρημένο στόχο, και για τις δύο κατηγορίες φόρων. Σημαντική απόκλιση μπορεί να θεωρηθεί ότι διαπιστώθηκε στους άμεσους φόρους, αφού ο αρχικός στόχος υπερκαλύφθηκε με το ποσοστό του να είναι 101,01%, ενώ ο αναθεωρημένος στόχος καλύφθηκε έως το 95,8% αντί του αρχικού 101,51%. Επομένως η συνολική κάλυψη ως προς τον αρχικό στόχο ήταν για τις δύο κατηγορίες ήταν 101,51% και ως προς τον αναθεωρημένο 98,59%.

Το 2018 προκύπτει από τα στοιχεία της Έκθεσης ΑΑΔΕ 2020 ότι και οι δύο κατηγορίες φόρων υπερκάλυψαν τον στόχο τους, δεν σημειώθηκε δηλαδή εικόνα όπως αυτή για τους άμεσους φόρους του 2019. Συγκεκριμένα, οι άμεσοι φόροι είχαν ποσοστό κάλυψης 100,08% ενώ οι έμμεσοι 103,28%. Η συνολική κάλυψη του έτους ήταν 101,89%.

Τα στοιχεία για την κάλυψη των φορολογικών στόχων για τα έτη 2015 έως και 2020 έδειξαν ότι σε γενικές γραμμές και με εξαιρέσεις το πολύ δύσκολο έτος 2020, καθώς και τους άμεσους φόρους για το έτος 2017, οι φορολογικοί στόχοι της ΑΑΔΕ καλύπτονται. Παρόλα αυτά, τα επιχειρησιακά σχέδια της ΑΑΔΕ δεν παύουν να κάνουν λόγο για φοροδιαφυγή και διαρκή έλεγχο ο οποίος έχει στόχο να την πατάξει. Αναδύεται επομένως το ερώτημα: γιατί γίνεται λόγος για φοροδιαφυγή όταν οι αριθμοί δείχνουν αυτή την υπερκάλυψη στα περισσότερα από τα τελευταία έτη; Επίσης το εξής ερώτημα: Θα έπρεπε να είναι υψηλότεροι οι ετήσιοι φορολογικοί στόχοι εάν δηλώνονταν στις οικονομικές υπηρεσίες όλα τα φορολογητέα εισοδήματα; Με άλλα λόγια, οι ετήσιοι στόχοι γενικά καλύπτονται επειδή τα φορολογητέα εισοδήματα δεν είναι αυτά που θα έπρεπε να είναι, κάτι το οποίο γνωρίζει ο φορολογικός μηχανισμός και αναθεωρεί τους στόχους του σύμφωνα με αυτό που έχει αποδεχτεί ότι μπορεί ετησίως να εισπράττει; Τέλος, πώς καλύπτεται η μεγάλη εισπρακτική αδυναμία ως προς τον ΦΠΑ, που αποδίδεται κάθε χρόνο μειωμένος κατά 30% συγκριτικά με αυτό που θα έπρεπε να συμβαίνει; Αυτά τα ερωτήματα επιχειρείται να απαντηθούν στα επόμενα κεφάλαια αυτής της εργασίας.

3. Τα χαρακτηριστικά και η εξέλιξη της φοροδιαφυγής

Σε μια πολύ σημαντική εργασία η οποία δημοσιεύτηκε το 2006²¹ και αφορούσε στη φοροδιαφυγή στην Ελλάδα κατά τις τέσσερις τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα συγκεντρώθηκαν ορισμένα πολύ διαφωτιστικά συμπεράσματα για τη φοροδιαφυγή ανά τομείς, με διακριτή αναφορά σε κίνητρα, τρόπους και μεθόδους, και ποσοστά. Ορισμένα στοιχεία από τη δημοσίευση αυτή φαίνεται ότι δεν έπαψαν να έχουν διαχρονική αξία, άρα και τη δυναμική να εξηγήσουν που ακριβώς και σε ποιον βαθμό εντοπίζεται το φαινόμενο της φοροδιαφυγής στις ημέρες μας. Τα ευρήματα της εν λόγω μελέτης συνδυάζονται στη συνέχεια με άλλα από έγκυρες εργασίες.

3. 1. Φορολογία εισοδήματος φυσικών προσώπων

Ο φόρος εισοδήματος φυσικών προσώπων χαρακτηρίζεται ως ο φόρος που προσελκύει τα περισσότερα φαινόμενα φοροδιαφυγής, μεταξύ άλλων και λόγω του άμεσου χαρακτήρα του. Είναι ο περισσότερο ορατός και εγείρει μεγάλο αριθμό αντιδράσεων. Παράλληλα, θεωρείται δύσκολος ο προσδιορισμός της έννοιας του εισοδήματος για φορολογικούς σκοπούς, αλλά και η διάκριση των προσωπικών από τις επαγγελματικές δαπάνες. Ένα άλλο χαρακτηριστικό είναι ότι επιβαρύνονται περισσότερο από όλους οι **μισθωτοί** και οι **συνταξιούχοι**, διότι ο φόρος παρακρατείται στην πηγή του και δεν υπάρχει τρόπος απόκρυψης από τον εργοδότη ή τον συνταξιοδοτικό τομέα, όμως ο αντίλογος σε αυτό είναι ο εξής: Α) δεν αποκλείεται το εισόδημα να αποκτάται σε είδος, ενώ μπορούν β) να μην δηλώνονται πηγές εισοδήματος που προέρχονται από δεύτερη ή παράλληλη απασχόληση. Υπάλληλοι του δημόσιου τομέα, στους οποίους απαγορεύεται η δεύτερη απασχόληση, αποφεύγουν να δηλώνουν τις πρόσθετες πηγές. Ακόμη και οι συνταξιούχοι, οι οποίοι είναι δυσκολότερο να έχουν παράλληλες απολαβές, δεν αποκλείεται να ασκούν εργασία ενώ πληρώνονται από τον ασφαλιστικό τους φορέα. Γ) Απάτες έχουν εντοπισθεί και στις περιπτώσεις κατά τις οποίες δεν διακόπτεται το επίδομα ανεργίας καθώς δεν έχει δηλωθεί η έναρξη απασχόλησης²².

Οι μισθωτοί, ειδικά, δεν έπαψαν να σηκώνουν το βάρος της φορολόγησης έως τις ημέρες μας, παρά το ότι οι αντιλήψεις για αυτό ίσως διαφοροποιούνται κατά καιρούς.

²¹ Λιότσος, Φ., Μαλάνος, Γ., *Η Εξέλιξη της Φοροδιαφυγής σε σχέση με το Εκάστοτε Νομοθετικό Πλαίσιο*, Αθήνα, 2006. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση http://repository.library.teiwest.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/1172/LOGIST_1410.pdf?sequence=1&isAllowed=y

²² Λιότσος και Μαλάνος, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 80-81.

Συγκεκριμένα έχει φανεί σε έρευνα ότι οι Έλληνες θεωρούν ότι φοροδιαφεύγουν κυρίως οι ελεύθεροι επαγγελματίες, όπως οι γιατροί, οι δικηγόροι, οι υδραυλικοί κ.ά., όταν τα πραγματικά στοιχεία δείχνουν ότι επιβαρύνονται από τη φορολόγηση περισσότερο από όλους πράγματι οι μισθωτοί. Ωστόσο, θεωρείται διαχρονικά μικρό το ποσοστό της απόκρυψης εισοδημάτων από την κατηγορία αυτή, καθώς δεν φαίνεται να υπερβαίνει το 0,5-1%. Αλλά και πάλι, μια τέτοια ποσόστωση εγείρει με τη σειρά της υποψίες περί συνεννόησης εργαζόμενων και εργοδοτών, κυρίως όταν οι επιχειρήσεις απασχολούν μικρό αριθμό ατόμων. Οι καταβαλλόμενοι μισθοί δεν δηλώνονται στο ακέραιο, ώστε και οι εργαζόμενοι ωφελούνται αλλά και οι εργοδότες που καταβάλλουν έτσι χαμηλότερες εισφορές. Επίσης, εργαζόμενοι μπορούν να μην δηλώνονται, κάτι που νωρίς το 2010 φαίνεται ότι είχε αγγίξει το 25% αυτών, ενώ το 2011 ανήλθε στο 30%. Το 2012 το φαινόμενο έλαβε μεγαλύτερες ακόμα διαστάσεις, καθώς υπολογίστηκε ότι έμενε αδήλωτος ένας στους τρεις εργαζόμενους. Το 2013 υποστηρίζεται ότι το 40,5% των απασχολούμενων σε ελεγμένες εταιρείες ήταν αδήλωτο ή ανασφάλιστα, ενώ το 50,2% των επιχειρήσεων που ελέγχθηκαν εφαρμόζε διάφορες πρακτικές αδήλωτης εργασίας. Μάλιστα φέρεται να αποτελεί τον κανόνα η αδήλωτη εργασία σε συγκεκριμένους τομείς όπως ο βιομηχανικός και ο τουριστικός. Τα κίνητρα εργαζομένων και εργοδοτών διαφέρουν όταν λαμβάνει χώρα ένα φαινόμενο όπως η αδήλωτη εργασία ή η δήλωση χαμηλότερης μισθοδοσίας. Οι εργαζόμενοι για να πάρουν συνήθως τη δουλειά (41%) ή για οικονομικούς λόγους (34%). Οι εργοδότες για οικονομικούς επίσης λόγους (44,4%) ή επειδή έτσι έχουν συνηθίσει να κάνουν (40,4%). Κατόπιν των παραπάνω διαπιστώνεται ότι αλληλένδετη με τη φοροδιαφυγή στην περίπτωση των μισθωτών είναι η εισφοροδιαφυγή, επομένως τα δύο φαινόμενα πρέπει να αντιμετωπίζονται με ενιαίο τρόπο²³.

Βεβαίως η φορολογία εισοδήματος δεν αφορά μόνο στους μισθούς και στις συντάξεις, διότι λαμβάνουν χώρα και άλλοι τρόποι αμοιβών για διάφορες υπηρεσίες. Μια πολύ διαδεδομένη περίπτωση φορολογικών ατασθαλιών αφορά προφανώς τον τομέα της **ενοικίασης**. Πολλές φορές δεν δηλώνεται καν ότι ένα ακίνητο έχει νοικιασθεί ή δεν δηλώνεται το ακριβές ποσό του ενοικίου. Θεωρείται συνηθέστερη μέθοδος η απόκρυψη μέρους του ποσού και φυσικά συμβαίνει κατόπιν συνεννόησης του ιδιοκτήτη με τον ενοικιαστή ώστε να δηλώνεται στις φορολογικές αρχές το ίδιο ποσό, χωρίς αποκλίσεις. Στην κατηγορία της φοροδιαφυγής μέσω του ενοικίου μπορούν να συμπεριληφθούν οι χώροι που είναι ιδιοκατοικούμενοι ή ιδιοχρησιμοποιούμενοι. Διότι ενώ γίνεται χρήση τους ως εξοχικών

²³ Ernst & Young, όπ.π. (υποσημ. 9), σ. 64-66.

ή δευτερευουσών κατοικιών αλλά και ως επαγγελματικών χώρων, δηλώνονται ως κενοί για να αποφεύγεται η φορολόγηση του τεκμαρτού εισοδήματος από ιδιοκατοίκηση ή ιδιόχρηση²⁴.

Μια παρατηρημένη μορφή φοροδιαφυγής γύρω από τα ακίνητα είναι αυτή που συνδέεται με τα ανήκοντα σε εξωχώριες εταιρείες. Η εγκατάστασή τους σε φορολογικούς παραδείσους και η διατήρηση της μυστικότητας γύρω από το καθεστώς τους παρέχει τη δυνατότητα στους κυρίους των ακινήτων να παραμένουν ανώνυμοι, επομένως και να αποφεύγουν τη σχετική φορολόγηση. Έχει εφαρμοστεί το μέτρο της επιβολής ειδικού φόρου ακινήτων όταν δεν δηλώνονται στις αρχές τα φυσικά πρόσωπα – μέτοχοι των εν λόγω εταιρειών, ώστε να αντιμετωπισθεί το φαινόμενο της απώλειας φορολογικών εσόδων²⁵.

Φαινομενικά αποτελούν δύο διαφορετικές υπηρεσίες οι **γεωργικές** αλλά και τα **ελεύθερα επαγγέλματα**, όμως στην ουσία το αποτέλεσμα από την άσκησή τους είναι παρόμοιο ως προς την παράμετρο της φοροδιαφυγής. Στην περίπτωση των γεωργικών επαγγελμάτων μέχρι το τέλος του 20^{ου} αιώνα δηλώνονταν σύμφωνα με επίσημα στοιχεία μόνο το 12,98% του εισοδήματος του πρωτογενούς τομέα για φορολογικούς σκοπούς. Αυτό συνέβαινε διότι οι αγρότες είτε δεν υπέβαλλαν φορολογικές δηλώσεις είτε πωλούσαν προϊόντα χωρίς παραστατικά, αλλά και επειδή μπορούσαν να διακινούν ποσότητες αγροτικών προϊόντων οι οποίες δεν αναγράφονταν σε πραγματικούς αριθμούς στα έγγραφα διακίνησης. Όσον αφορά στους ελεύθερους επαγγελματίες, παρομοίως μπορούν να πωλούνται υπηρεσίες χωρίς να εκδίδονται τα αντίστοιχα σε αυτές παραστατικά, ή το αναγραφόμενο τίμημα σε αυτά να είναι χαμηλότερο από το αποδιδόμενο. Πωλητές και αγοραστές επωφελούνται από συμφωνίες οι οποίες μειώνουν το κόστος για τους δεύτερους και τη φορολόγηση για τους πρώτους. Όπως μάλιστα αναφέρθηκε και παραπάνω, αν οι ελεύθεροι επαγγελματίες είναι δημόσιοι υπάλληλοι, μοιραία η παράπλευρη δραστηριότητά τους κρατείται μυστική²⁶.

Προφανώς αναμένεται ότι πολλά φυσικά πρόσωπα που ασκούν ελεύθερο επάγγελμα συγκαταλέγονται σε αυτά με τα υψηλότερα εισοδήματα. Το πρόβλημα με τη φοροδιαφυγή στις περιπτώσεις αυτές είναι ότι δεν παρουσιάζουν συνέπεια τα ευρήματα των μελετών σχετικά με το αν οι έχοντες υψηλά εισοδήματα παρουσιάζουν την τάση να φοροδιαφεύγουν περισσότερο ή λιγότερο από εκείνους με χαμηλά. Σε κάθε περίπτωση, κύριος τρόπος φοροδιαφυγής είναι η απόκρυψη του πραγματικού ύψους των εισοδημάτων, αλλά

²⁴ Λιότσος και Μαλάνος, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 81.

²⁵ Ernst & Young, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 67.

²⁶ Λιότσος και Μαλάνος, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 82.

προστίθενται σε αυτόν και οι διάφοροι τρόποι φοροαποφυγής. Αφορούν οι περισσότεροι από αυτούς τις επιχειρήσεις προφανώς, ωστόσο μπορεί και εδώ να σημειωθεί ότι τρόπους φοροαποφυγής αποτελούν η ίδρυση εξωχώριων εταιρειών αλλά και εταιρειών χωρίς υπόσταση, τα trusts και άλλες μορφές ενώσεων και νομικών οντοτήτων, όπως και η φορολόγηση των παγκόσμιων εισοδημάτων σε φορολογικούς παραδείσους. Γενικά, συμπεραίνεται ότι η αυτοαπασχόληση αποτελεί κύριο πεδίο εγκαθίδρυση του φαινομένου φοροδιαφυγής / φοροαποφυγής, αλλά ίσως δεν αποδεικνύεται εντονότερο από αυτό του τομέα των μισθωτών εφόσον συμπεριλαμβάνεται σε εκείνο η αδήλωτη εργασία²⁷.

Τα δεδομένα για τη φοροδιαφυγή στην περίπτωση των αυτοαπασχολούμενων παρουσιάζουν διακυμάνσεις ανά περίοδο, ωστόσο είναι ιδιαίτερα συνεπή ως προς το χάσμα που παρουσιάζουν έναντι των μισθωτών. Αυτό συμβαίνει διεθνώς, αλλά ακόμα και αν αποτελεί παγκόσμιο φαινόμενο, δεν παύει να θεωρείται ογκώδες στη χώρα μας, όπως μαρτυρούν οι ακόλουθοι αριθμοί: Στην Ελλάδα το 2011 είχε διατυπωθεί σε έρευνα ότι το 24,4% των αυτοαπασχολούμενων δεν δήλωναν τα πραγματικά εισοδήματά τους, την ώρα που στην Ουγγαρία κατέφευγε στη μέθοδο αυτή το 67% εκείνων κατά το 2010. Το αντίστοιχο φαινόμενο στις περιπτώσεις των μισθωτών άγγιζε το 0.6% στην Ελλάδα και το 4% στην Ουγγαρία. Συγκριτικά δηλαδή η συγκεκριμένη μορφή φοροδιαφυγής είναι ίσως μικρότερη στη χώρα μας, ωστόσο δεν παύει να είναι σημαντική²⁸. Εξάλλου έχει υποστηριχθεί απερίφραστα ότι οι αυτοαπασχολούμενοι φέρουν μεγάλο μέρος της ευθύνης για την εκτεταμένη παραοικονομία και φοροδιαφυγή στην Ελλάδα. Σε συγκεκριμένη μελέτη, για παράδειγμα, δίνονται πέντε λόγοι για το συγκεκριμένο φαινόμενο και ο ένας από αυτούς είναι ο μεγάλος αριθμός αυτοαπασχολούμενων στη χώρα μας. Οι άλλοι τέσσερις είναι το ύψος των φορολογικών συντελεστών και της φορολογίας, η πολυπλοκότητα και ασάφεια του νομοθετικού πλαισίου, η χαμηλή ποιότητα της φορολογικής διοίκησης σε συνδυασμό με την εκτεταμένη διαφθορά, αλλά και το χαμηλό φορολογικό φρόνημα σε συνδυασμό με τις φορολογικές αντιλήψεις για τη φοροδιαφυγή. Σημειώνεται στην ίδια μελέτη ότι η Ελλάδα παρουσιάζει το μεγαλύτερο ποσοστό αυτοαπασχόλησης στην ΕΕ, που είναι υπερδιπλάσιο του μέσου όρου στην Ευρώπη και ισχύει και για τα δύο φύλα. Είτε εργάζονται μεμονωμένα είτε εντάσσονται σε μικρές επιχειρήσεις, λείπει η οργάνωση φορολογικού χαρακτήρα, ταυτοχρόνως όμως δυσκολεύονται οι αρχές να εντοπίσουν τις παραβάσεις της νομοθεσίας²⁹.

²⁷ Ernst & Young, *όπ.π.* (υποσημ. 9), σ. 66-67.

²⁸ Matsaganis, M., Leventi, Ch., Flevotomou, M., «The Crisis and Tax Evasion in Greece: What are the distributional implications?», *CESifo Forum*, no. 2, 2012, p. 27.

²⁹ Ράπανος, Β. Θ., Καπλάνογλου, Γ., «Φορολογία και Οικονομική Ανάπτυξη. Η περίπτωση της Ελλάδας»,

Αναγνωρίζεται ότι παρόμοια προβλήματα για τον φορολογικό μηχανισμό προκύπτουν και σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες εξαιτίας του μεγάλου αριθμού αυτοαπασχολούμενων, για παράδειγμα στην Ισπανία και την Ιταλία. Φαίνεται όμως ότι πρόσθετος παράγοντας στην Ελλάδα είναι η μεγάλη γεωγραφική διασπορά τους. Ένα παράδειγμα πολύ χαρακτηριστικό αποτελεί ο πάρα πού μεγάλος αριθμός νησιών με τουριστική κίνηση. Στην προκειμένη περίπτωση, λόγω και της μη ύπαρξης φορολογικών γραφείων σε κάθε τουριστικό προορισμό, ακόμα και το γεγονός ότι οι ελεγκτές της Εφορείας υποχρεώνονται να ταξιδέψουν από την Αθήνα για να πραγματοποιήσουν τους ελέγχους τους, ενεργοποιεί τις τοπικές επιχειρήσεις οι οποίες παρουσιάζουν ένα καθόλα σύννομο πρόσωπο κατά την ώρα του ελέγχου. Εκδίδουν αποδείξεις και δείχνουν ότι καταβάλλουν τον αναλογούντα ΦΠΑ μέσω αυτών. Επομένως, υποστηρίζεται ότι ο μεγάλος αριθμός αυτοαπασχολούμενων μπορεί να εξηγήσει καλύτερα το μέγεθος της σκιώδους οικονομίας από ότι μπορεί να το κάνουν το ύψος και οι τακτικές αυξήσεις των φορολογικών συντελεστών³⁰.

Μεγάλο περιθώριο φοροδιαφυγής έχει υπάρξει στα εισοδήματα από **εμπορικές, βιοτεχνικές και βιομηχανικές επιχειρήσεις**. Πρόκειται για φορολογητέο εισόδημα που δεν εμπίπτει στην κατηγορία των νομικών προσώπων και οφείλεται σε συγκεκριμένες αιτίες που περιλαμβάνουν τις αδυναμίες του φοροεισπρακτικού μηχανισμού, αλλά και τον αριθμό των επιχειρήσεων, που είναι πολλές, τη λογιστική τους οργάνωση και τις ιδιαιτερότητες του κάθε τομέα οικονομικής δραστηριότητας. Οι ευκαιρίες εδώ είναι πολλές. Είναι συχνό το φαινόμενο της πλασματικής δήλωσης του κόστους παραγωγής των παραγόμενων προϊόντων, όπως και των γενικών εξόδων, που με πλασματικά παραστατικά παρουσιάζονται μεγαλύτερα από ό,τι είναι στην πραγματικότητα. Αγορές και πωλήσεις μπορούν να συμβαίνουν χωρίς παραστατικά, και αυτό διευκολυνόταν σημαντικά στις περιπτώσεις τήρησης βιβλίων Α', που φορολογούσαν τις επιχειρήσεις με βάση τις αγορές. Μπορούσαν να πωλούνται αγαθά χωρίς να αναγράφεται το πλήρες ποσό στα παραστατικά, ή να πωλούνται περισσότερες της μιας ίσες ποσότητες χωρίς να αναγράφονται όλες. Επίσης έχει σημειωθεί διακίνηση προϊόντων τα οποία έχουν διαφορετικό περιεχόμενο στο περιεχόμενο και διαφορετικό στο στέλεχος, ή έχουν το ίδιο περιεχόμενο το οποίο αλλοιώνεται μετά τη μεταφορά. Έχουν εκδοθεί ακόμα και παραστατικά στα οποία αναγράφεται μεν το πλήρες ποσό σε αυτά που λαμβάνει ο αγοραστής, μικρότερο όμως ποσό σε αυτά που διατηρούνται στο αρχείο της επιχείρησης.

Συλλογικός Τόμος της Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών: Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής, 2014, σ. 630. <https://www.hba.gr/5ekdosis/uplpdfs/sylltomos14/609-638%20rapanos%202014.pdf>.

³⁰ Papanikos, G. T., «Taxing Wealth and only Wealth in an Advanced Economy with an Oversized Informal Economy and Vast Tax Evasion: The Case of Greece», *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung | DIW Berlin*, vol. 84, 2015, p. 89. [https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2015\)-Taxing-Wealth.pdf](https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2015)-Taxing-Wealth.pdf).

Αναγνωρίζονται και άλλοι τρόποι φοροδιαφυγής στον συγκεκριμένο τομέα, όπως η πραγματοποίηση αθροιστικών λαθών στα λογιστικά βιβλία, ώστε να αλλοιώνονται τα δεδομένα των συναλλαγών, χωρίς οι μέθοδοι απόκρυψης χρήματος να περιορίζονται σε αυτόν ή στους προαναφερθέντες³¹.

Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι στην περίπτωση του αγροτικού εισοδήματος υπάρχει κάποια επιχειρηματολογία την οποία έχει προβάλει το Γεωτεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, σε έγγραφό του στο οποίο υποστηρίζει ότι η φορολόγηση των αγροτών πρέπει να αντιμετωπίζεται διαφορετικά από ό,τι συμβαίνει με τη φορολόγηση των ελεύθερων επαγγελματιών. Έτσι θα διαφοροποιούνται και οι πρακτικές που συνδέονται με την εξακρίβωση του πραγματικού φορολογητέου εισοδήματος. Στην περίπτωση των αγροτών, όπως επισημαίνεται στο έγγραφο, η συντριπτική πλειοψηφία των κατόχων εκμεταλλεύσιμης γης δηλώνει τις καλλιεργούμενες εκτάσεις αλλά και τα εκτρεφόμενα σε αυτές ζώα ενόψει των ευρωπαϊκών επιδοτήσεων. Αυτά σημαίνουν ότι η φορολογητέα ύλη είναι καταγεγραμμένη και ελεγμένη. Ωστόσο στο ίδιο έγγραφο γινόταν σαφές ότι η φοροδιαφυγή είναι μεγαλύτερη στους μη επαγγελματίες αγρότες, οι οποίοι προσθέτουν τα εισοδήματά τους από την αγροτική παραγωγή στα κύρια επαγγελματικά τους εισοδήματα, με αποτέλεσμα να είναι μεγαλύτερος για εκείνους ο πειρασμός να φοροδιαφύγουν. Είχε μάλιστα γίνει και πρόταση για τον εντοπισμό των παραβατών αυτών μέσω ενός συνδυασμού τη ψηφιοποίησης των αγροτεμαχίων, των πινάκων καθαρού γεωργικού εισοδήματος – ενοικίου – μόνιμης φυτείας και της σύγκρισης των μηχανογραφημένων εκκαθαριστικών σημειωμάτων. Εκφραζόταν η πεποίθηση ότι θα είναι έτσι δυνατός ο έλεγχος με φορολογικά κριτήρια του καθενός από τους 900.000 κατόχους γεωργικών επιχειρήσεων³².

3. 2. Φορολογία εισοδήματος νομικών προσώπων

Δεν είναι πάντα διακριτές οι κατηγορίες όταν αναφέρεται κάποιος σε πρόσωπα και οντότητες που φορολογούνται και αυτό συμβαίνει και με τα νομικά πρόσωπα. Διότι φοροδιαφυγή συμβαίνει και στην περίπτωσή τους με ορισμένους από τους προαναφερθέντες τρόπους, όπως η απόκρυψη εισοδήματος από εμπορικές, βιομηχανικές και βιοτεχνικές

³¹ Λιότσος και Μαλάνος, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 83.

³² Γεωτεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, *Πρόταση για την αποφυγή της εφαρμογής οριζόντιων μέτρων φορολόγησης του αγροτικού εισοδήματος και για την άμεση πάταξη της φοροδιαφυγής στα εισοδήματα από αγροτικές επιχειρήσεις*. 28.9.2012. https://www.geotee.gr/lnkFiles/20120928_PROTASH_TOY_GEVTEE-KM_GIA_THN_APOFYGH_EFARMOGH_S_ORIZONTIVN_METRVN_KAI_GIA_THN_PATAJH_THS_F_ORODIAFYGHS.pdf.

επιχειρήσεις. Αυτό που διαφοροποιεί ωστόσο τα νομικά πρόσωπα είναι το ότι διαθέτουν ιδιαίτερο σύστημα λογιστικής οργάνωσης αλλά και πραγματοποιούν συναλλαγές που επιφέρουν διαφοροποίηση στο φορολογικό καθεστώς. Ασκείται έτσι φοροδιαφυγή με διαφοροποιημένους τρόπους. Ορισμένοι τρόποι είναι συνηθέστεροι και ένας από αυτούς είναι η υπερτιμολόγηση των εισαγωγών και υποτιμολόγηση των εξαγωγών. Διευκολύνεται η μέθοδος αυτή όταν οι εμπλεκόμενες επιχειρήσεις είναι συγγενείς, δηλαδή θυγατρικές και μητρικές, με τις δεύτερες να επωφελούνται από την υπερτιμολόγηση αγαθών όπως οι πρώτες ύλες. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να μειώνεται ο φόρος που καταβάλλουν στην Ελλάδα. Άλλη μέθοδος αποτελεί η πρακτική φασόν, δηλαδή η παραγωγή όμοιων προϊόντων σε ποσότητες οι οποίες δεν μπορούν να προσδιοριστούν. Η μέθοδος διευκολύνει και τη μετατροπή των απασχολούμενων από μισθωτούς σε επιτηδευματίες, επομένως τους παρέχει μεγαλύτερη ευχέρεια να φοροδιαφύγουν. Τα νομικά πρόσωπα μπορούν επίσης να υποτιμούν την αξία των απογραφόμενων ειδών ή της ποσότητάς τους, ώστε τα κέρδη τους να παρουσιάζονται μειωμένα, αλλά και διογκώνουν τις δαπάνες για διαφήμιση, προμήθειες, καταστροφή πρώτων υλών κλπ.³³

Με τη φοροδιαφυγή των νομικών προσώπων έχει συνδεθεί και η φοροδιαφυγή στον τομέα των κινήτρων, δηλαδή των θεσμοθετημένων προνομίων που η ελληνική πολιτεία χρησιμοποίησε μεταπολεμικά για την προώθηση στόχων οικονομικής και κοινωνικής πολιτικής. Φορολογικά κίνητρα και επιχορηγήσεις αποτέλεσαν πηγές οικονομική εκμετάλλευσης και συνδέθηκαν με φαινόμενα καταστρατηγήσεων που ο φορολογικός μηχανισμός δεν ήταν σε θέση να ελέγξει. Τα μέσα που επιστρατεύτηκαν ήταν μάλιστα αρκετά. Υπήρξαν πλαστά τιμολόγια που αντιστοιχούσαν σε εικονικές συναλλαγές μεγάλου οικονομικού αντιτίμου, παρουσιάστηκαν οικονομικές συναλλαγές δήθεν προμήθειας εξοπλισμού και άλλων επιχειρηματικών δραστηριοτήτων που δεν πραγματοποιήθηκαν, υπήρξαν αναφορές σε συναλλαγές με τράπεζες τις οποίες οι τελευταίες αγνοούσαν, δηλώθηκαν ανύπαρκτες εταιρείες εδρεύουσες σε ανύπαρκτες διευθύνσεις, υπερήλικα άτομα συμμετείχαν σε διοικήσεις εικονικών εταιρειών την ύπαρξη των οποίων αγνοούσαν, ποινικοί κατάδικοι είχαν εμβαπτιστεί σε επιχειρηματίες, και φυσικά υπάλληλοι του φορολογικού μηχανισμού συμμετείχαν το λιγότερο με την ανοχή τους στις παρατυπίες. Έχουν επίσης οι επενδύσεις που μπορούν να υπαχθούν στα φορολογικά κίνητρα ή στις τις επιχορηγήσεις, υπαχθεί τελικά και στα δύο καθεστώτα, παράγοντας διπλά φορολογικά οφέλη στους

³³ Λιότσος και Μαλάνος, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 88.

παραβάτες³⁴.

Δεν έπαψαν με την πάροδο του χρόνου τα νομικά πρόσωπα να φοροδιαφεύγουν, αφού στην ουσία πρόκειται για τις επιχειρήσεις, που ανάμεσα σε άλλα δεν εγκατέλειψαν τη συνήθεια της έκδοσης ή λήψης εικονικών τιμολογίων. Αναφέρεται αυτή ως συνήθεια των μικρομεσαίων κυρίως επιχειρήσεων και ως μια πραγματικότητα στην Ελλάδα, με άμεσο στόχο τη μείωση ή μη καταβολή του φόρου εισοδήματος και του ΦΠΑ. Επίσης συνδυάζεται με τη λογιστική εμφάνιση εικονικών-πλασματικών ζημιών. Ο ΦΠΑ συγκεντρώνει το κύριο ενδιαφέρον της φοροδιαφυγής των νομικών προσώπων, που διογκώνουν τον ΦΠΑ των εξόδων τους, ο οποίος συμψηφίζεται με τον ΦΠΑ των εσόδων και στηρίζεται στη δήλωση ανύπαρκτων αγορών και δαπανών. Είτε διογκώνονται πλασματικά οι τελευταίες είτε παρουσιάζεται μεγαλύτερο το κόστος των παρεχόμενων υπηρεσιών και αγαθών, ώστε να παράγεται μια εικόνα μείωσης των κερδών. Τα εικονικά πιστωτικά τιμολόγια μάλιστα εμφανίζουν μικρότερα ακαθάριστα έσοδα ή αμοιβές, άρα μικρότερα φορολογητέα ποσά επί των οποίων αποδίδεται ο ΦΠΑ. Πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι πολύ σημαντικό είναι το στοιχείο της αμοιβαιότητας εκδότη-λήπτη, δηλαδή η συνεννόηση μεταξύ τους για την καταστρατήγηση των φορολογικών διατάξεων, είτε το όφελος είναι οικονομικό είτε άλλο. Δεν αποκλείεται να εκδίδονται ακόμα και στοιχεία επί μερικώς ή συνολικά ανύπαρκτων συναλλαγών, μεταξύ εύρυθμών επιχειρήσεων, που ενδεχομένως συνδέονται μεταξύ τους. Μια σειρά απατών έχει συνδεθεί και με ενδοκοινοτικές συναλλαγές, όπως όταν μετακυλύετε ο ΦΠΑ από τη μια εταιρεία στην άλλη, ή όταν πραγματοποιούνται ψευδείς παραδόσεις εμπορευμάτων. Αγαθά μπορούν επίσης να αποκτούνται από άλλα κράτη-μέλη και να μην καταχωρίζονται σε βιβλία, ή να δηλώνονται με διαφορετική από την πραγματική τους αξία. Δεν παύουν οι τρόποι να εξαντλούνται και πρέπει να σημειωθεί ως σημαντικό σχόλιο το ότι η φοροδιαφυγή διευκολύνεται και από τον διαχωρισμό των μετόχων, δηλαδή των ιδιοκτητών, από εκείνους που ασκούν τη διοίκηση, ώστε προκύπτει εδώ το ζήτημα για το ποιος είναι αυτός που τιμωρείται εντέλει, δηλαδή η επιχείρηση ή οι διοικούντες³⁵.

Αυτό το τελευταίο στοιχείο αποτελεί ένα πραγματικό αγκάθι στη φορολόγηση των νομικών προσώπων, αφού πολλές φορές δεν ευθύνεται ή δεν ωφελείται ουσιαστικά ο διοικητής τους από τη φοροδιαφυγή. Δηλαδή, αφού δεν νοούνται ποινικές κυρώσεις σε νομικά πρόσωπα, η ευθύνη βαραίνει τους διευθυντές, που μπορούν να κατηγορηθούν για το έγκλημά της φοροδιαφυγής. Ο νόμος βεβαίως έχει εγκαθιδρύσει πνεύμα που υποστηρίζει ότι

³⁴ Λιότσος και Μαλάνος, ό.π. (υποσημ. 21), σ. 88-89.

³⁵ Ernst & Young, ό.π. (υποσημ. 9), σ. 68-70.

ευθύνεται ο πραγματικός διοικών, ακόμα και αν δεν είναι εμφανής η θέση του ή δεν προκύπτει κάτι τέτοιο εγγράφως. Ακόμα και έτσι όμως, πρέπει να αποδειχτεί ότι η πράξη τους έχει λάβει χώρα με δόλο, έστω ενδεχόμενο. Παρόλα αυτά δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι οι έλεγχοι δεν διαπιστώνουν την ευθύνη των διοικητών μόνο από τη θέση που εκείνοι κατέχουν και αποδεικνύεται με βάση τα επίσημα έγγραφα³⁶. Σε αφιερωμένη στο αντικείμενο μελέτη, η οποία εξετάζει την ευθύνη των διοικητών των νομικών προσώπων, παρατηρείται ότι η σημερινή νομοθεσία για την ευθύνη των μελών της διοίκησης για εταιρικές φορολογικές παραβάσεις παραμένει αδικαιολόγητα αυστηρή, μάλιστα δεν έχει διατυπωθεί ένα οριοθετημένο πλαίσιο εφαρμογής από πλευράς φορολογικής διοίκησης. Ορισμένες από τις συνέπειες της πρακτικής αυτής είναι να θεωρείται αλληλέγγυα η ευθύνη του τελευταίου χρονικά διοικούντος πριν την διάλυση του νομικού προσώπου για όλα τα φορολογικά χρέη του αλλά και να επεκτείνουν οι ελεγκτικές αρχές την περιπτώσιολογία της φοροδιαφυγής, χωρίς ωστόσο η έννοιά της να έχει γίνει αντικείμενο πραγμάτευσης με νέες νομοθετικές αλλαγές. Τα ποινικά δικαστήρια λαμβάνουν θέση υπέρ της αντικειμενικής ευθύνης των διοικούντων και σπάνια προβαίνουν σε διορθωτικές ερμηνείες. Το μεγαλύτερο πρόβλημα σε όλα αυτά είναι ότι ναι μεν δικαιολογείται αυτή η συμπεριφορά από τα φαινόμενα υψηλής παραβατικότητας, όμως εντείνει τα αισθήματα αδικίας που προκαλεί το φορολογικό σύστημα, αφού δημιουργεί προηγούμενο και για επιχειρήσεις που και υγιείς θεωρούνται αλλά και επιχειρούν στην Ελλάδα με καλή πίστη³⁷.

3. 3. Γενικό συμπέρασμα

Γενικά έχει εξαχθεί το συμπέρασμα, το οποίο φαίνεται να ισχύει χωρίς παρέκκλιση αφού περιλαμβάνεται και σε μελέτη μόλις του Φεβρουαρίου 2022, ότι η φοροδιαφυγή στην περίπτωση των φυσικών και νομικών προσώπων είναι εκτεταμένη, ωστόσο δεν βαραίνει όλες τις κατηγορίες αυτών με ανάλογο τρόπο. Αυτοί που ζουν σύμφωνα με τους περιορισμούς των μισθών τους και συνήθως περιορίζονται στην αδήλωτη εργασία ή / και στις δηλωμένες παροχές σε χρήμα, αλλά και σε είδος, αν πρόκειται για Διοικητές Συμβουλίων και μετόχους σε νομικά πρόσωπα, έχουν μικρές συνήθως δυνατότητες να φοροδιαφύγουν, οι δε συνταξιούχοι μάλλον μηδαμινές. Υπάρχει για παράδειγμα το περιθώριο για φοροδιαφυγή

³⁶ Σπύρος, Δ., «Περί του εγκλήματος της φοροδιαφυγής». 11.7.2018. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.cpalaw.gr/el/insights/articles/2018/07/about-the-crime-of-tax-evasion/>.

³⁷ Καλλιντέρης, Κ., *Η Ευθύνη Διοικητών Νομικών Προσώπων για Φορολογικές Παραβάσεις και Χρέη προς το Δημόσιο*, 2^η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη, σ. XI-XII.

όταν οι μισθοί και οι συντάξεις καταβάλλονται από πηγές του εξωτερικού σε πρόσωπα που δηλώνουν ως φυσική έδρα τους την Ελλάδα, και βεβαίως δεν δηλώνονται, η μόνη μάλιστα πιθανότητα να ελεγχθούν είναι εάν οι ξένες φορολογικές αρχές διαβιβάζουν στην ΑΑΔΕ τα σχετικά φορολογικά στοιχεία. Αντιθέτως πολύ μεγαλύτερη είναι η φοροδιαφυγή που σχετίζεται με φυσικά πρόσωπα όταν αυτά σχετίζονται με εμπορικές συναλλαγές προσώπων ή επιχειρήσεων, κύριες μέθοδοι μείωσης των φορολογικών τους υποχρεώσεων είναι οι εξής: α) μη δήλωση ή υποτιμολόγηση των πωλήσεων, κάτι το οποίο συνδέεται με τα οφέλη από την έμμεση και άμεση φορολόγηση, αλλά και β) υπερτιμολόγηση των δαπανών, μεταξύ άλλων με έκδοση πλαστών ή εικονικών τιμολογίων. Σε κάθε περίπτωση το κέρδος τους φαίνεται μικρότερο. Πάντως εκφράζεται η άποψη ότι και οι δύο αυτές μορφές φοροδιαφυγής μπορούν να καταπολεμηθούν, με τα μέτρα για τη δεύτερη μορφή ειδικά να άπτονται του αντικειμένου ενδιαφέροντος αυτής της εργασίας. Διότι εκφράζεται η πεποίθηση ότι η πλήρης ψηφιοποίηση των παραστατικών και η άμεση σύνδεσή τους με τις φορολογικές αρχές θα έδινε λύση στο πρόβλημα³⁸.

³⁸ Γιαννοπούλου, Γ. και συν., Ένα δίκαιο και αποδοτικό φορολογικό σύστημα, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα, 2022, σ. 51. <https://poulantzas.gr/yliko/meleti-i-ena-dikaio-kai-apodotiko-forologiko-systima/>.

4. Ηλεκτρονικά βιβλία

4. 1. Θεσμικό πλαίσιο και φοροδιαφυγή

4. 1. 1. Το προαιρετικό στάδιο

Το θεσμικό πλαίσιο το οποίο ρυθμίζει το φορολογικό τοπίο της χρήσης των ηλεκτρονικών βιβλίων περιλαμβάνει τρία νομοθετήματα και αποφάσεις: τον Ν. 4308/2014 (ΦΕΚ 251/Α/24.11.2014) «*Ελληνικά Λογιστικά Πρότυπα, συναφείς ρυθμίσεις και άλλες διατάξεις*», την Α. 1035/2020 «*Υποχρεώσεις Παρόχων Υπηρεσιών Ηλεκτρονικής Έκδοσης Στοιχείων και διαδικασίες ελέγχου παροχής υπηρεσιών ηλεκτρονικής έκδοσης στοιχείων*» και την Α. 1138/2020 «*Καθορισμός της έκτασης εφαρμογής, του χρόνου και της διαδικασίας ηλεκτρονικής διαβίβασης δεδομένων στην Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων, καθώς και κάθε άλλου αναγκαίου θέματος για την εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 15Α του ν.4174/2013 (Κ.Φ.Δ.)*». Πρέπει βεβαίως κάποιος να λαμβάνει υπόψη και άλλα νομοθετήματα κατά καιρούς: για παράδειγμα, με τον Ν. 4410/2016 (ΦΕΚ 141/Α'/3.8.2016) και συγκεκριμένα με την παράγραφο 41 του άρθρου 1δ καταργήθηκε η περίπτωση β' της παραγράφου 3 του Ν. 4308/2014, με ισχύ της νέας μορφής από 3.08.2016, σύμφωνα με το άρθρο 69 του 4410/2016. Αλλά όπως αναφέρεται σε σχετική έκθεση του Εμπορικού Επιμελητηρίου Αθηνών δέχτηκε κάποιες τροποποιήσεις και η Α. 1138/2020, συγκεκριμένα με την Α. 1227/2020, που επίσης διορθώθηκε με το ΦΕΚ 4822/Β/02-11-2020 σε Α. 1300/2020 «*Καθορισμός της έκτασης εφαρμογής, του χρόνου και της διαδικασίας ηλεκτρονικής διαβίβασης δεδομένων στην Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων, καθώς και κάθε άλλου αναγκαίου θέματος για την εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 15Α του ν. 4174/2013 (Κ.Φ.Δ.)*» (ΦΕΚ 2470/Β)³⁹.

Στην αιτιολογική έκθεση του Ν. 4308/2014 σημειωνόταν ότι στόχος του ήταν α) να ενσωματώσει με πλήρη και ορθό τρόπο στο ελληνικό δίκαιο (το οποίο αναφέρει ως «εσωτερικό») τις λογιστικές διατάξεις της Οδηγίας 34/2013/ΕΕ και β) να προχωρήσει σε ακόμα μεγαλύτερη υλοποίηση του Κώδικα Φορολογικής Απεικόνισης Συναλλαγών (ΚΦΑΣ) του Ν. 4093/2012. Ειδικότερα εκφραζόταν η πεποίθηση ότι θα ενοποιούνταν, θα συμπληρώνονταν και θα εκσυγχρονίζονταν οι λογιστικοί κανόνες της χώρας, για να παραχθεί

³⁹ Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών, *Ηλεκτρονικά Τιμολόγια & myDATA!*. Όλες οι υποχρεώσεις επιχειρήσεων και επαγγελματιών από 1/7/2021!, Αθήνα, 2021, σ. 2. https://www.eea.gr/wp-content/uploads/2021/03/EEA_QA_mydata_032021_OK.pdf.

ένα ολοκληρωμένο και λειτουργικό λογιστικό-ρυθμιστικό πλαίσιο για τις επιχειρήσεις και τις λοιπές υποκείμενες οντότητες. Αναγνωριζόταν ότι υπάρχει λογιστική πολυνομία, προφανώς και έλλειψη διαφάνειας, αξιοπιστίας και συγκρισιμότητας της χρηματοοικονομικής πληροφόρησης, αφού η επίτευξή τους καθοριζόταν επίσης ως στόχος, διότι θεωρούνται αρχές απαραίτητες για την ομαλή λειτουργία της αγοράς⁴⁰.

Ο ν. 4308/2014 δεν αποτελούσε ένα νομοθέτημα αποκλειστικά αναφερόμενο στην ηλεκτρονική τιμολόγηση αλλά ένα γενικότερο πλαίσιο λογιστικής διαχείρισης που είχε ενσωματώσει και πληροφορίες για την ηλεκτρονική χρήση των σχετικών υπηρεσιών. Άλλωστε στο άρθρο 14 με τον τίτλο *Ηλεκτρονικό Τιμολόγιο*, σημειωνόταν ότι αυτό μπορεί να εκδίδεται με έντυπη ή ηλεκτρονική μορφή (παρ. 1). Κατά τα άλλα οριζόταν ως τέτοιο και συμπεριλάμβανε και το στοιχείο λιανικής πώλησης, κάθε τιμολόγιο που «*περιέχει τις πληροφορίες που απαιτούνται από τον παρόντα νόμο και το οποίο έχει εκδοθεί και ληφθεί σε ηλεκτρονική μορφή*» (παρ. 2). Για να γίνει αποδεκτό έπρεπε να είναι σύμφωνος ο λήπτης των υπηρεσιών ή των αγαθών που υπόκεινται σε τιμολόγηση (παρ. 3). Περαιτέρω καθοριζόταν ως διαδικαστικό στοιχείο της συναλλαγής ότι αν ένα πρόσωπο λάμβανε πλήθος ηλεκτρονικών τιμολογίων μπορούσαν οι επαναλαμβανόμενες ενδείξεις σε αυτά να παρατίθενται μία μόνο φορά, εφόσον είναι δυνατή η πρόσβαση στο σύνολο των πληροφοριών κάθε τιμολογίου (παρ. 4). Στην αιτιολογική έκθεση του νομοθετήματος αναφερόταν σχετικά με το άρθρο 14 ότι η έκδοση συμμορφωνόταν με την Οδηγία 2006/112/ΕΕ ως προς τις πωλήσεις χονδρικής και λιανικής, υπό την προϋπόθεση της αποδοχής του, με έντυπο ή ηλεκτρονικό τρόπο, από τον λήπτη των αγαθών ή των υπηρεσιών.

Δεν παραλειπόταν να σημειωθεί στον Ν. 4308/2014 πότε ένα ηλεκτρονικό τιμολόγιο έπρεπε να θεωρείται αυθεντικό, μάλιστα παραθέτονταν ενδεικτικά τέσσερις τρόποι: α) η χρήση έγκυρης ηλεκτρονικής υπογραφής, β) η χρήση ηλεκτρονικής ανταλλαγής δεδομένων (EDI), γ) η εκκαθάριση των συναλλαγών πωλήσεων μέσω παρόχου υπηρεσιών πληρωμών εποπτευόμενου από την Τράπεζα της Ελλάδος και δ) η χρήση των φορολογικών ηλεκτρονικών μηχανισμών που προβλέπονται στα άρθρα 8, 9 και 12 του νόμου (άρθρο 15, παρ. 3). Στην αναφορά της αιτιολογικής έκθεσης για το άρθρο 15 σημειωνόταν ότι αποτελεί κρίσιμης σημασίας ζήτημα η διασφάλιση των συναλλαγών, όχι για τους συναλλασσόμενους μόνο αλλά και για τη φορολογική διοίκηση. Στη συνέχεια περιγραφόταν απλώς τι αναφέρει το άρθρο 15.

⁴⁰ Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου «Ελληνικά Λογιστικά Πρότυπα και συναφείς ρυθμίσεις», στην ιστοσελίδα του Ελληνικού Κοινοβουλίου <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/e-logpro-eis-sunolo.pdf>.

Κατά τα άλλα γινόταν περιστασιακή αναφορά στο Ν. 4308/2014 σε ηλεκτρονικά λογιστικά αρχεία ή άλλα στοιχεία που συνοδεύονταν από τον όρο «ηλεκτρονικός». Διαβάζουμε, μεταξύ άλλων, τα εξής: «*Τα λογιστικά αρχεία τηρούνται με ηλεκτρονικό ή χειρόγραφο τρόπο*» (άρθρο 3, παρ. 6). «*Κάθε συναλλαγή και γεγονός που αφορά την οντότητα τεκμηριώνεται με κατάλληλα παραστατικά (τεκμήρια) ... σε έντυπη ή σε ηλεκτρονική μορφή*» (άρθρο 5, παρ. 5).

Μπορεί επομένως να παρατηρηθεί ότι αρχικά υπήρξε ένα προαιρετικό στοιχείο στη λογική της χρήσης της ηλεκτρονικής τιμολόγησης, μάλιστα η ίδια η ΑΑΔΕ φέρεται το 2018 να έχει απαντήσει σχετικά στη Βουλή σε ερωτήσεις για αυτό το προαιρετικό στάδιο, με αναφορά συγκεκριμένα στα άρθρα 14 και 15 του Ν. 4308/2014. Οι απαντήσεις αφορούσαν στο χρονοδιάγραμμα του Υπουργείου για την πλήρη διασύνδεση όλων των ταμειακών μηχανών με το Taxisnet, καθώς και στις δυσκολίες που καθυστερούσαν τη διασύνδεση αυτή. Επιπλέον εκδηλώθηκε ενδιαφέρον τις υποχρεωτικές χρήσεις του ηλεκτρονικού τιμολογίου σε συγκεκριμένες επιχειρήσεις, ενώ υποβλήθηκαν ερωτήσεις και για άλλα τεχνικά ή φορολογικά ζητήματα. Η απάντηση της ΑΑΔΕ την αναφορά στα άρθρα 14 και 15 του νόμου, όπως ήδη αναφέρθηκε, αλλά και τη διευκρίνηση ότι αναμενόταν κανονιστική απόφαση για τη διασύνδεση όλων των ταμειακών μηχανών, όπως είχε προβλεφθεί στο άρθρο 69 του Ν. 4446/2016. Ακόμη ότι επρόκειτο να συγκροτηθεί Νομοπαρασκευαστική Επιτροπή έως την 27^η Νοεμβρίου 2018 για την ενσωμάτωση των διατάξεων της Οδηγίας 2014/55/ΕΕ σχετικά με την έκδοση ηλεκτρονικών τιμολογίων στο πλαίσιο των δημόσιων συμβάσεων⁴¹.

Στη διάρκεια του προκαταρκτικού αυτού σταδίου εκφράστηκαν διάφορες απόψεις για τον συσχετισμό της ηλεκτρονικής τιμολόγησης και εν γένει των ηλεκτρονικών μέσων πληρωμής με την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής. Παρατηρήθηκε, για παράδειγμα, ότι σύμφωνα με τη διεθνή εμπειρία και τη σχετική βιβλιογραφία, η διευρυμένη χρήση ηλεκτρονικών μέσων πληρωμής αποτελεί αξιόπιστο μέσο για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής. Σημειώθηκε ότι στην Ελλάδα το πρόβλημα της υστέρησης εσόδων από τον ΦΠΑ είναι οξύ, όμως με τη χρήση ηλεκτρονικών παραστατικών θα ήταν δυνατή ακόμα και η αύξηση των εισπράξεων κατά 2 δισ. Εκτός από το όφελος για το κράτος, θα επωφελείτο και η ελληνική οικονομία με την εξοικονόμηση 1,5 δισ. αλλά και οι επιχειρήσεις θα εξοικονομούσαν 1-1,5 δισ. μέσω της ηλεκτρονικής τιμολόγησης⁴². Σύμφωνα με άλλον

⁴¹ Taxheaven, *Τι απαντά η Α.Α.Δ.Ε. σχετικά με την ηλεκτρονική τιμολόγηση και τη διασύνδεση των ταμειακών στο Taxisnet*, Taxhaven 2.4.2018. Διαθέσιμο στο <https://www.taxheaven.gr/news/40114/ti-apanta-h-aade-sxetika-me-thn-hlektronikh-timologhsh-kai-th-diasyndesh-twn-tameiakwn-sto-taxisnet>.

⁴² Λιαργκόβας, Π., «Φοροδιαφυγή και Ηλεκτρονικά Μέσα Πληρωμής», *EPSILON7* (Αφιέρωμα: *Ηλεκτρονικές*

ερευνητή, οι ηλεκτρονικές συναλλαγές βρίσκονταν στο επίκεντρο των συζητήσεων καθώς οι άμεσες και μακροχρόνιες επιπτώσεις τους για την ελληνική οικονομία είναι σημαντικές. Παρόλα αυτά, είναι δύσκολη η νηφάλια αποτίμηση των θετικών επιδράσεων, διότι αναδύονται συχνά τα συμφέροντα και οι ανησυχίες ορισμένων τμημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Στις ηλεκτρονικές συναλλαγές δεν αρκεί όμως να περιλαμβάνονται οι πιστωτικές κάρτες και το πλαστικό χρήμα, αλλά και να ενσωματώνονται όλες οι συναλλαγές των πολιτών, οι περισσότερες από τις οποίες ακολουθούν τους παραδοσιακούς «έγχαρτους» τρόπους. Αλλά και των επιχειρήσεων. Για παράδειγμα όταν ένας πολίτης πληρώνει ένα παράβολο στο Δημόσιο ή μια επιχείρηση που συμμετέχει στις Δημόσιες προμήθειες, έχοντας ήδη υποβάλει ηλεκτρονική προσφορά, τη μετασχηματίζει σε ηλεκτρονικό τιμολόγιο, μετά την αποστολή της στο Δημόσιο η συναλλαγή θα εκκαθαρίζεται ηλεκτρονικά. Πρέπει όμως να μην θεωρείται η διαδικασία αυτή μέτρο ηλεκτρονικής απόχης φοροφυγάδων, αλλά ως μια αναπτυξιακή προσπάθεια, με δεδομένη την ωφέλεια για τις επιχειρήσεις. Εκτός από το ότι μειώνει το κόστος λειτουργίας τους κατά 1-1,5 δισ. ετησίως, βοηθά στην εσωστρέφειά τους και στη δημιουργία καινοτόμων προϊόντων και υπηρεσιών. Υπολογίσθηκε μάλιστα ότι εάν το μέτρο επεκτεινόταν στις Δημόσιες προμήθειες, ενωσιακή υποχρέωση με ορίζοντας συμμόρφωσης το 2018, το όφελος για το Δημόσιο θα ήταν 200 εκ. ευρώ ετησίως και για τις επιχειρήσεις τουλάχιστον 100⁴³.

Την ίδια περίοδο αντιμετωπιζόταν το ζήτημα και θεωρητικά, δηλαδή γράφονταν διεθνώς άρθρα και μελέτες για τα πλεονεκτήματα της ηλεκτρονικής φορολόγησης, τόσο εντός όσο και εκτός Ευρώπης. Μάλιστα ο ΟΟΣΑ ταξινομούσε τη φοροδιαφυγή σε δύο συναφείς μεταξύ τους κατηγορίες, αφενός στην απόκρυψη του πραγματικού ύψους των πωλήσεων, αφετέρου στην κατάθεση ψευδών τιμολογίων με ποσά μικρότερα των πραγματικών εισπράξεων. Σημείωνε, για την ακρίβεια, ο ΟΟΣΑ ότι η απάτη που τελείται μέσω τεχνολογίας απαιτεί τεχνολογία για να αντιμετωπισθεί. Επίσης έφερνε παραδείγματα της αύξησης των φορολογικών εσόδων σε συγκεκριμένες χώρες: στην Ουγγαρία ο ψηφιακός έλεγχος των πωλήσεων απέδωσε 15% αύξηση του ΦΠΑ σε συγκεκριμένους ελεγχόμενους τομείς. Στη Σουηδία τα ετήσια έσοδα αυξήθηκαν κατά 300 εκ. ευρώ μετά από αντίστοιχο έλεγχο, που επιβλήθηκε το 2010. Πολύ πιο μακριά από τον λεγόμενο «δυτικό κόσμο», στη Ρουάντα, τα έσοδα από τον ΦΠΑ αυξήθηκαν κατά 20%. Ως προς τις προσδοκίες,

συναλλαγές VS φοροδιαφυγή: *Νέες υποχρεώσεις για επιχειρήσεις και ιδιώτες το 2017*), Αθήνα, 2017, σσ. 115-116. http://iobe.gr/docs/pub/ARTICLE_01012017_PUB_GR.pdf.

⁴³ Ναθαναήλ, Γ, «Η Κρίσιμη Σημασία των Ηλεκτρονικών Συναλλαγών», *EPSILON7* (Αφιέρωμα: *Ηλεκτρονικές συναλλαγές VS φοροδιαφυγή: Νέες υποχρεώσεις για επιχειρήσεις και ιδιώτες το 2017*), Αθήνα, 2017, σσ. 117-118. http://iobe.gr/docs/pub/ARTICLE_01012017_PUB_GR.pdf.

σημειώνεται ότι στην Αυστρία αναμενόταν αύξηση των εσόδων κατά 900 εκ., αν και δεν αναφέρεται αν πρόκειται για ετήσια αύξηση. Σημαντικές θετικές επιδράσεις αναφέρονται και για άλλες χώρες, όπως ο Καναδάς και το Βέλγιο. Επίσης, το όφελος για τις επιχειρήσεις δεν είναι μικρό, σύμφωνα με τον ΟΟΣΑ, διότι είναι σε θέση καλύτερου ελέγχου των πωλήσεων τους αλλά και προστατεύονται από τις απάτες που επιδιώκουν να πραγματοποιήσουν εις βάρος τους πελάτες τους⁴⁴. Ειδικότερες μελέτες περίπτωσης χωρών δείχνουν επίσης θετικές επιδράσεις της ηλεκτρονικής τιμολόγησης, τόσο στα φορολογικά έσοδα όσο και στις ίδιες τις επιχειρήσεις. Στο Περού μελετήθηκαν δεδομένα από μικρές, μεσαίες και μεγάλες επιχειρήσεις και φάνηκε ότι η ηλεκτρονική τιμολόγηση αύξησε τις πωλήσεις, τις αγορές και την προστιθέμενη αξία της εταιρείας κατά 5% τουλάχιστον (μέσος όρος) από τον πρώτο ήδη χρόνο της υιοθέτησης του μέτρου, με αυξητικά αποτελέσματα για τη συνέχεια. Δεν ήταν ωστόσο όμοιες οι επιπτώσεις καθώς ωφελήθηκαν περισσότερο οι μικρότερες επιχειρήσεις και εκείνες που διέτρεχαν υψηλότερο κίνδυνο μη συμμόρφωσης. Αντιθέτως ο αντίκτυπος για τις μεγαλύτερες εταιρείες ήταν στατιστικά ασήμαντος. Εξήχθη γενικά το συμπέρασμα ότι η ηλεκτρονική τιμολόγηση μπορεί να βελτιώσει τη φορολογική συμμόρφωση συγκεκριμένων ομάδων εταιρειών μειώνοντας το κόστος της συμμόρφωσης αυτής και ενισχύοντας τα αποτρεπτικά αποτελέσματα⁴⁵. Στην Παραγουάη, σε σχετική μελέτη για την οποία σημειώνεται ότι η φοροδιαφυγή είναι μεγάλη στις χώρες της Λατινικής Αμερικής, εξαιτίας της ανεπάρκειας των πόρων των κυβερνήσεων ώστε να αντιμετωπίσουν το πρόβλημα συμβάλλοντας στην οικονομική ανάπτυξη, ελέγχθηκε η φορολογική συμπεριφορά εταιρειών για την περίοδο 2018-2019 με γνώμονα τη διεξαγωγή ελέγχων, που διευκολύνθηκαν από την εφαρμογή της ηλεκτρονικής τιμολόγησης. Επικεντρώθηκε η έρευνα σε μεσαίους και μεγάλους φορολογούμενους και φάνηκε ότι οι ελεγκτικές δραστηριότητες επηρεάζουν τη φορολογική συμπεριφορά με διάφορους τρόπους. Οι υπερδηλώσεις αγορών μειώθηκαν, αλλά οι φορολογούμενοι έτειναν ταυτόχρονα να μειώσουν και τις δηλωμένες πωλήσεις τους, γεγονός που μειώνει την επίδραση στην πληρωμή των φόρων. Η λύση στο πρόβλημα, σύμφωνα με τους ερευνητές, είναι να περιλαμβάνουν οι έλεγχοι άμεσες επιπτώσεις: εάν ένας φορολογούμενος μειώνει τις δηλωμένες πωλήσεις σε άλλες εταιρείες, η δήλωση πρέπει να επιφέρει την αύξηση της φορολογικής βάσης των πελατών του φορολογούμενου αυτού.

⁴⁴ OECD, *Technology Tools to Tackle Tax Evasion and Tax Fraud*, OECD, 2017, pp. 3, 12. <https://www.oecd.org/tax/crime/technology-tools-to-tackle-tax-evasion-and-tax-fraud.pdf>.

⁴⁵ Bellon, M., Chang, J., Dabla-Norris, E., Khalid, S., Lima, F., Rojas, E., Villena, P., *Digitalization to Improve Tax Compliance: Evidence from VAT e-Invoicing in Peru*, IMF Working Paper WP/19/231, International Monetary Fund, 2019, 26. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2019/231/001.2019.issue-231-en.xml>.

Πέρα από συγκεκριμένα προβλήματα όμως, τα αποτελέσματα έδειξαν ότι οι έλεγχοι είχαν σημαντικό αντίκτυπο στη φορολογική συμμόρφωση, ωστόσο είναι αναγκαία η μεταρρύθμιση των ανεπαρκών συστημάτων ώστε να διατυπώνονται επαρκώς σημαντικά στατιστικά στοιχεία του φορολογικού συστήματος και κυρίως να εντοπίζονται οι αποκλίσεις στις δηλώσεις των επιχειρήσεων. Κάτι τέτοιο θα επέτρεπε τη βέλτιστη κατανομή των ανεπαρκών πόρων του ίδιου του φορολογικού συστήματος, ώστε να έχει βοήθεια η κυβέρνηση στον σχεδιασμό της φορολογικής πολιτικής της, ειδικά σε περιόδους κρίσεων⁴⁶.

Αναφέρονται ορισμένα σημαντικά στοιχεία και για την ηλεκτρονική τιμολόγηση στην Ελλάδα, η οποία ως τρόπος συναλλαγών έχει εμφανιστεί πριν από τον Ν. 4308/2014, μάλιστα από το 2006. Είχε πάρει τότε μορφή ανταλλαγής ηλεκτρονικών δεδομένων (EDI) και εφαρμόστηκε από ορισμένες επιχειρήσεις με οργανωμένο τρόπο, μέσω εξειδικευμένων παρόχων οι οποίοι μπορούσαν να καταστήσουν τη διαδικασία οργανωμένη αλλά και αυτοματοποιημένη. Έως το 2018 φάνηκε από έρευνα του ΣΕΒ ότι οι επιχειρήσεις που αξιοποίησαν την ηλεκτρονική τιμολόγηση ήταν κυρίως αυτές τους λιανικού εμπορίου, που πραγματοποιούν πλήθος συναλλαγών και ανταλλάσσουν μεγάλο αριθμό παραστατικών. Περίπου το 70-80% της αγοράς είχε συνδεθεί με υπηρεσίες ηλεκτρονικής τιμολόγησης. Πάντως το 95% των τιμολογίων αποστέλλονταν μέσω ενδιάμεσων φορέων και όχι απευθείας ανάμεσα σε προμηθευτή και πελάτη. Αυτό σημαίνει ότι η τεχνογνωσία των παρόχων αποκτά σημασία ως κριτήριο επιλογής των επιχειρήσεων. Γενικότερα, φάνηκε ότι η ηλεκτρονική τιμολόγηση κερδίζει διαρκώς έδαφος, συμβάλλει μάλιστα και η αποσαφήνιση του θεσμικού πλαισίου, άρα η βούληση της πολιτείας να αντικαταστήσει τα χάρτινα παραστατικά με ηλεκτρονικά. Η ηλεκτρονική τιμολόγηση και η τήρηση ηλεκτρονικών βιβλίων είχε αρχικά τοποθετηθεί χρονικά για την 1^η Ιανουαρίου 2020 και συστάθηκε ειδική ομάδα που θα προσδιόριζε τις δράσεις και ενέργειες που απαιτούνται για να εφαρμοστεί η διαδικασία σε σημαντικό αριθμό επιχειρήσεων⁴⁷. Πρέπει να σημειωθεί ότι ο λόγος για τον οποίο ορισμένες επιχειρήσεις είχαν εφαρμόσει την ηλεκτρονική τιμολόγηση από το 2006, πολύ δηλαδή πριν ψηφιστεί ο Ν. 4308/2014, ήταν διότι είχε εκδοθεί σχετική Οδηγία της ΕΕ, η 2006/112/EK, που όριζε την έννοια της αποθήκευσης με ηλεκτρονικά μέσα ως «*αποθήκευση δεδομένων με ηλεκτρονικό εξοπλισμό επεξεργασίας (συμπεριλαμβανομένης της ψηφιακής συμπίεσης) και*

⁴⁶ Pierri, G., Best, M., Blanco, R., Monreale, J., *Combating Tax Evasion and Increasing Financial Transparency in the Time of COVID19: The Case of Paraguay*, Inter - American Development Bank Office of Strategic Planning and Development Effectiveness, 2021, 13. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση <https://publications.iadb.org/publications/english/document/Combating-Tax-Evasion-and-Increasing-Financial-Transparency-in-the-Time-of-COVID19-The-Case-of-Paraguay.pdf>.

⁴⁷ Softone, *Ηλεκτρονική Τιμολόγηση / E-Invoicing*, Softone, 2018, 3-4. <https://www.softone.gr/wp-content/uploads/2016/07/eINVOICE-GR.pdf>.

αποθήκευσης, καθώς και με ενσύρματα, ασύρματα, οπτικά ή άλλα ηλεκτρομαγνητικά μέσα». Η ίδια οδηγία, που θεωρούσε κρίσιμη την αυθεντικότητα, ακεραιότητα, προσβασιμότητα και αναγνωσιμότητα των τιμολογίων, ανέφερε ότι ενόψει ελεγκτικών/φορολογικών διαδικασιών ο εκάστοτε φορολογούμενος μπορούσε να καθορίζει ελεύθερα τον τόπο αποθήκευσης των τιμολογίων, αρκεί να ήταν δυνατή η άμεση διάθεσή τους στις αρμόδιες αρχές κάθε φορά που τα ζητούσαν⁴⁸. Στην ίδια αυτή μελέτη σημειώνονταν και τα πλεονεκτήματα της ηλεκτρονικής τιμολόγησης και ειδικότερα του τιμολογίου: αυτοματοποίηση, απλοποίηση και βελτίωση του συνολικού κύκλου τιμολόγησης / μείωση κόστους διαχείρισης με την αποφυγή της χρήσης του χαρτιού και των επανακαταχωρήσεων εξαιτίας λαθών / σημαντική εξοικονόμηση χρόνου / εγγυημένη αποστολή και παραλαβή / ηλεκτρονική αρχειοθέτηση και εύκολη ανάκτηση / ευκολότερη διαχείριση / ποιοτική αξιοποίηση των πόρων, ανθρώπινων και υλικών / διευκόλυνση συναλλαγών με δημόσιους φορείς⁴⁹.

Είναι αναγκαίο να γίνει λόγος και για τη χρήση του ηλεκτρονικού τιμολογίου στις δημόσιες συμβάσεις, αφού υπάρχει σχετική Οδηγία της ΕΕ από το 2016. Ωστόσο επειδή η υποχρεωτικότητα του μέτρου είχε οριστεί για το 2020, θα συζητηθεί σε σχέση με το θεσμικό πλαίσιο στην επόμενη υποενότητα.

4. 1. 2. Το υποχρεωτικό στάδιο

Η ΑΑΔΕ κάνει πλέον λόγο για ηλεκτρονικά βιβλία μετά την έκδοση των δύο αποφάσεων Α. 1035 και Α. 1038 το 2020 και περιλαμβάνει στην επίσημη ιστοσελίδα της συγκεκριμένες οδηγίες και διευκρινίσεις σχετικά με τη λειτουργία του φορολογικού αυτού μηχανισμού. Στην αρχική, γενική αναφορά, στη νέα ηλεκτρονική πλατφόρμα που καλείται myDATA (Digital Accounting and Tax Application) σημειώνεται ότι μέσω αυτής εισάγονται στην καθημερινότητα τα ηλεκτρονικά βιβλία, η εφαρμογή της χρήσης των οποίων συνδέεται με συγκεκριμένους σκοπούς: Α) Ως κυριότερος στόχος αναφέρεται η εξυπηρέτηση των επιχειρήσεων οι οποίες θα έχουν πλέον στη διάθεσή τους μια ψηφιακή πλατφόρμα, που χαρακτηρίζεται πρωτοποριακή, ώστε να προβαίνουν μέσω αυτής στην εκπλήρωση των φορολογικών τους υποχρεώσεων. Το όφελος πρόκειται να έρθει χάρη στην αυτοματοποίηση της συμπλήρωσης των φορολογικών δηλώσεων αλλά και της απαλλαγής από καθιερωμένες

⁴⁸ Δρόσος, Δ., *Αξιοποίηση των τεχνολογιών πληροφορικής στη μείωση του λειτουργικού κόστους διαχείρισης οικονομικών στοιχείων. Η περίπτωση εφαρμογής της ηλεκτρονικής τιμολόγησης στην B/S/H από την εταιρία Retail-Think*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2014, σσ. 49-50. https://mke.aegean.gr/files/2014/09/2-Meleti_Drosos.pdf.

⁴⁹ Στο ίδιο, σ. 14.

έως πρόσφατα υποχρεώσεις, όπως είναι η υποβολή Καταστάσεων Πελατών-Προμηθειών (ΜΥΦ). Β) Δεν χαρακτηρίζεται ως στόχος, όμως από τα συμφραζόμενα μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι υπάρχει η πρόθεση να συνδυαστεί το όφελος των επιχειρήσεων με ένα γενικότερο πνεύμα ρύθμισης της αγοράς. Διότι όχι μόνο θα μειωθεί το διοικητικό κόστος και θα ενισχυθεί η διαφάνεια των συναλλαγών αλλά και οι επιχειρήσεις θα έχουν ένα ψηφιακό περιβάλλον συνεργασίας στην τιμολόγηση των αγαθών και των υπηρεσιών. Τέλος γ) ως τρίτος σκοπός καθορίζεται η γενική αξιοπιστία του φορολογικού συστήματος, προφανώς αμφίπλευρα, δηλαδή κατά τρόπο ώστε Φορολογική Διοίκηση να δείχνει εμπιστοσύνη στις επιχειρήσεις και το αντίστροφο. Δηλαδή θα αποτελέσουν τα ηλεκτρονικά βιβλία έναν μηχανισμό οικειοθελούς συμμόρφωσης και πρόληψης της φοροδιαφυγής και του λαθρεμπορίου, όμως και διευκόλυνσης των συνεπών επιχειρήσεων κατά την επιστροφή των φόρων που δικαιούνται. Μετά από την αναφορά στους σκοπούς της χρήσης των εν λόγω βιβλίων η ΑΑΔΕ συνοψίζει τι ακριβώς γίνεται με τη χρήση τους: πρώτον, «*διαβιβάζεται και καταχωρίζεται η Σύνοψη των Παραστατικών εσόδων / εξόδων των Επιχειρήσεων*», δεύτερον «*γίνεται Χαρακτηρισμός των καταχωριζόμενων συναλλαγών*» και τρίτον, «*διενεργούνται οι αναγκαίες Λογιστικές Εγγραφές Τακτοποίησης για τον προσδιορισμό του λογιστικού και του φορολογικού αποτελέσματος κάθε έτους*». Φυσικά, αυτά λαμβάνουν χώρα κατόπιν της περιγραφής του συστήματος ηλεκτρονικής τιμολόγησης και ηλεκτρονικών βιβλίων στις αποφάσεις Α. 1035 και Α. 1038, όπου ρυθμίζονται πρακτικά και λειτουργικά θέματα, αλλά και ασκείται μέριμνα για την εδραίωση της αξιοπιστίας του συστήματος. Αναλυτικότερα:

Η Α. 1035 (ΦΕΚ 551/Β'/20.2.2020) Υποχρεώσεις Παρόχων Υπηρεσιών Ηλεκτρονικής Έκδοσης Στοιχείων και διαδικασίες ελέγχου παροχής υπηρεσιών ηλεκτρονικής έκδοσης στοιχείων

Η συγκεκριμένη απόφαση, όπως εξάλλου αναφέρεται στον τίτλο της, έχει ως αντικείμενό της την ασφαλή διεξαγωγή της διαδικασίας ηλεκτρονικής τιμολόγησης, με αναφορά στις υποχρεώσεις των παρόχων, καθώς και τον έλεγχο των υπηρεσιών. Όπως αποσαφηνίζεται στο άρθρο 1, **πάροχος** δεν είναι η ίδια η επιχείρηση αλλά σε κάθε περίπτωση ένας μεσάζων, δηλαδή μια οντότητα που θα εκδώσει, σύμφωνα με την κείμενη νομοθεσία, παραστατικά για λογαριασμό μιας άλλης οντότητας. Μπορεί επίσης να διαχειρίζεται ο πάροχος την αρχειοθέτηση και φύλαξη των παραστατικών, μάλιστα με ασφάλεια (άρθρο 2). Η τήρηση γίνεται με αδειοδοτημένο λογισμικό, η **άδεια καταλληλότητας** του οποίου παρέχεται πριν

από την έναρξη της διαδικασίας. Αυτό πιστοποιείται από Επιτροπή Ελέγχου Καταλληλότητας της ΑΑΔΕ, που μπορεί να προβεί σε ανάκληση τη άδειας. Λόγοι μπορούν να αποτελέσουν η απόκλιση του λογισμικού από την εγκεκριμένη λειτουργία, τα προβλήματα λειτουργίας αλλά και ο τρόπος αποθήκευσης και επεξεργασίας των ηλεκτρονικά εκδιδόμενων στοιχείων (άρθρο 2).

Γίνεται αποδεκτή η χειρόγραφη έκδοση παραστατικών λιανικής πώλησης εφόσον χάνεται η online επικοινωνία παρόχου και επιχείρησης, όπως αναφέρεται στο άρθρο 3, όπου περιλαμβάνονται οι δικλείδες ασφαλείας για την εγκυρότητα των παραστατικών καθώς και για την **αυθεντικοποίησή** τους. Σημαντικές για την εγκυρότητα της διαδικασίας θεωρούνται α) η αναγραφή της επωνυμίας και του ιστότοπου του παρόχου, και β) η καταγραφή της συμβολοσειράς αυθεντικοποίησης, του Μοναδικού Αριθμού Καταχώρησης (Μ.ΑΡ.Κ) και του αναγνωριστικού του παραστατικού. Η συμβολοσειρά διευκολύνει την ΑΑΔΕ ή τον λήπτη του παραστατικού στην επισκόπηση του τελευταίου σε ιστοσελίδα του παρόχου.

Το άρθρο 5 αναφέρεται στη διαδικασία εξασφάλισης της **άδειας καταλληλότητας**, η οποία έχει πενταετή ισχύ διασφαλίζεται κατόπιν προσκόμισης περιγραφικών στοιχείων της διαδικασίας έκδοσης των στοιχείων πώλησης και της τεχνολογίας αυθεντικοποίησης, γενικότερα του τρόπου λειτουργίας του λογισμικού, ενώ παρέχονται στην αρμόδια επιτροπή και δείγματα παραστατικών. Μεταξύ άλλων εξηγείται και ο τρόπος συγκέντρωσης και διαβίβασης δεδομένων φορολογικού ενδιαφέροντος στην ΑΑΔΕ. Η αρμόδια επιτροπή έχει τη δυνατότητα να αναθέτει σε αρμόδιο φορέα τους ελέγχους για τη χορήγηση άδειας καταλληλότητας, ώστε να συνταχθεί από εκείνον έκθεση αξιολόγησης. Το κόστος καλύπτει ο αιτούμενος την άδεια καταλληλότητας. Η άδεια προσδιορίζει το μέρος του λογισμικού που αναλαμβάνει την αυθεντικοποίηση, δηλαδή την πιστοποίηση της προέλευσης και την ακεραιότητα του περιεχομένου των παραστατικών, αλλά και της ορθής εμφάνισής του και της διαβίβασής του στη διεπαφή myDATA.

Με το άρθρο 6 προβλέπονται οι λοιπές υποχρεώσεις των παρόχων, που πρέπει να επικαιροποιούν τον κατάλογο των συνδεδεμένων οντοτήτων, να δηλώνουν εντός δεκαήμερου τη σύναψη σύμβασης με κάθε νέα οντότητα (κάτι το οποίο πράττει και η οντότητα), να λαμβάνουν μέτρα για την καλή λειτουργία του λογισμικού, να παρέχουν στους νόμιμους ενδιαφερόμενους πρόσβαση στα δεδομένα, να εξασφαλίζουν την άντληση στοιχείων μέσω κριτηρίων αναζήτησης, να παραδίδουν, εφόσον τους ζητηθεί, όλα τα δεδομένα για συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, καθώς και να προβαίνουν σε μια σειρά άλλων ενεργειών που εξυπηρετούν τη διευκόλυνση της οντότητας, τη φορολογική ειλικρίνεια

απέναντι στην ΑΑΔΕ, την ασφάλεια των δεδομένων απέναντι σε τρίτους, καθώς και την ενημέρωση της οντότητας για ενδεχόμενη άρση της άδειας καταλληλότητας. Διευκολύνει αρκετά την ΑΑΔΕ στο έργο της η υποχρέωση του παρόχου να εξασφαλίζει μέσω κριτηρίων χρονικού εύρους δια του λογισμικού του συνοπτική και αναλυτική αναφορά, για κάθε εκδοθέν παραστατικό, με αθροίσματα ποσών καθαρής αξίας κατά κατηγορία ΦΠΑ, αντιστοίχων ποσών ΦΠΑ και γενικού συνόλου.

Αφού αναφερθεί στο άρθρο 7 ότι την απόφαση συνοδεύουν δύο παραρτήματα με τους τίτλους Α: ΦΑΚΕΛΟΣ ΑΔΕΙΑΣ ΚΑΤΑΛΛΗΛΟΤΗΤΑΣ - ΥΠΟΒΑΛΛΟΜΕΝΑ ΔΙΚΑΙΟΛΟΓΗΤΙΚΑ και Β: ΔΕΔΟΜΕΝΑ ΚΑΙ ΤΡΟΠΟΣ ΔΙΑΒΙΒΑΣΗΣ ΣΤΗΝ Α.Α.Δ.Ε., παραθέτονται αυτά και διαπιστώνονται ότι προχωρούν πέρα από την απλή τρέχουσα φορολογική δοσοληψία με τον φορολογικό μηχανισμό. Για παράδειγμα, στο πρώτο παράρτημα, περιλαμβάνονται αποδεικτικό φορολογικής ενημερότητας, βεβαίωση μη οφειλής ασφαλιστικών εισφορών, πιστοποιητικό περί μη κατάθεσης αίτησης πτώχευσης, πιστοποιητικό περί μη πτώχευσης και πιστοποιητικό περί μη θέσης σε εκκαθάριση. Το παράρτημα Β είναι ιδιαίτερα χρήσιμο για την πληρότητα της διαδικασίας, αφού συγκεντρώνει όλα τα απαραίτητα στοιχεία για την αυθεντικοποίηση, καθώς και τα περί υποβολής στην ιστοσελίδα της ΑΑΔΕ <https://www.aade.gr/myDATA/tehniki-tekmiriosi> των προβλεπόμενων δεδομένων διαβίβασης.

Α. 1138/2020 (ΦΕΚ 2470/Β΄/22.6.2020) *Καθορισμός της έκτασης εφαρμογής, του χρόνου και της διαδικασίας ηλεκτρονικής διαβίβασης δεδομένων στην Ανεξάρτητη Αρχή Δημοσίων Εσόδων, καθώς και κάθε άλλου αναγκαίου θέματος για την εφαρμογή των διατάξεων του άρθρου 15Α του ν.4174/2013 (Κ.Φ.Α.)*

Η νέα αυτή απόφαση, μετά από εκείνη που αναφερόταν στις υποχρεώσεις των παρόχων, περιγράφει τη διαδικασία ηλεκτρονικής διαβίβασης δεδομένων στην ΑΑΔΕ. Επίσης επεξηγεί τα απαραίτητα για την εφαρμογή του άρθρου 15Α του Ν. 4174/2013. Ξεκινά στο άρθρο 1 με τους απαραίτητους ορισμούς και αναφέρεται εκεί στην «ψηφιακή πλατφόρμα MyDATA», στη «σύνοψη παραστατικού» (το περιεχόμενο του παραστατικού χωρίς αναλυτική διάκριση αγαθών και υπηρεσιών), στον «Χαρακτηρισμό συναλλαγών» (υποχρέωση λογιστικοποίησης των δεδομένων έναντι φορολόγησης και εσωτερικής οργάνωσης), στον «μοναδικό αριθμό καταχώρησης Μ.ΑΡ.Κ» (χορηγείται από την ΑΑΔΕ για κάθε έγκυρη) διαβίβαση δεδομένων, στον «πάροχο υπηρεσιών ηλεκτρονικής τιμολόγησης» (έγινε λόγος παραπάνω) και στο

«πρόγραμμα διαχείρισης επιχειρήσεων (εμπορικό / λογιστικό, ERP)», δηλαδή στις ηλεκτρονικές εφαρμογές που εξυπηρετούν τις διαδικασίες έκδοσης λογιστικών στοιχείων και λογιστικής διαχείρισης για τη λογιστικοποίηση των δεδομένων της οντότητας.

Είναι ασφαλώς πολύ σημαντικό το άρθρο 2, όπου αναφέρονται ποιες οντότητες δεν υπάγονται στην υποχρέωση καταβολής ηλεκτρονικών παραστατικών: πρόκειται για τις Ιερές Μονές του Αγίου όρους, για το Δημόσιο και για τις διάφορες βαθμίδες της περιφερειακής και τοπικής αυτοδιοίκησης, έως την κατώτερη της κοινότητας. Στο ίδιο άρθρο αναφέρεται ότι όσοι υποχρεούνται στη διαβίβαση δεδομένων αποστέλλουν λογιστικά στοιχεία τεκμηρίωσης των συναλλαγών τους, λογιστικά στοιχεία που εκδίδουν κατ' εφαρμογή ειδικών διατάξεων όπως τα παραστατικά είσπραξης/πληρωμής ενοικίου, και λογιστικά δεδομένα που διαμορφώνουν τη λογιστική και φορολογική βάση για την εξαγωγή του λογιστικού και φορολογικού αποτελέσματος κάθε φορολογικού έτους.

Το άρθρο 3 περιλαμβάνει τα δεδομένα που διαβιβάζονται. Γίνεται εδώ μια διάκριση σε κατηγορίες: α) στα τιμολόγια, β) στα στοιχεία λιανικής πώλησης, που περιλαμβάνουν και τα σχετιζόμενα με το παραστατικό πώλησης παραστατικά, όπως το πιστωτικό και το συμπληρωματικό τιμολόγιο πώλησης, και γ) στα απαραίτητα προς διαβίβαση δεδομένα των λογιστικών βιβλίων. Ο τρόπος διαβίβασης αναλύεται στο άρθρο 4 και είναι σημαντικό να κρατηθεί από αυτό το δικαίωμα και του λήπτη των αγαθών ή υπηρεσιών να διαβιβάσει δεδομένα, κατ' εξαίρεση όχι από τον εκδότη τους, σε συγκεκριμένες περιπτώσεις. Συγκεκριμένα, αυτό λαμβάνει χώρα στις περιπτώσεις: α) συναλλαγών με μη υπόχρεη οντότητα της αλλοδαπής, όπως ενδοκοινοτικές αποκτήσεις, εισαγωγές από τρίτες χώρες και λήψεις υπηρεσιών (ενδοκοινοτικές, τρίτων χωρών), β) λήψης παραστατικών λιανικής από την ημεδαπή ή την αλλοδαπή, όπως κοινόχρηστα, συνδρομές, λιανικές συναλλαγές αλλοδαπής, γ) συναλλαγών που αφορούν σε πώληση ηλεκτρικού ρεύματος (μόνο Δ.Ε.Η.) και ύδατος μη ιαματικού (Ε.Υ.Δ.Α.Π., δημοτικές επιχειρήσεις κλπ), δ) συναλλαγών με τα πιστωτικά ιδρύματα, ε) παραστατικών καταβολής εισφορών σε ασφαλιστικά ταμεία, όπως αυτά που εκδίδονται από τον ΕΦΚΑ και στ) μη τήρησης της υποχρέωσης διαβίβασης των οριζόμενων δεδομένων από τον εκδότη. Αυτές οι περιπτώσεις αναφέρονται ως **αυτοτιμολόγηση** και η διαβίβασή τους γίνεται εφόσον υπάρχει αναφορά στην προαπαιτούμενη συμφωνία.

Το άρθρο 4 δίνει τη δυνατότητα για διαβίβαση των δεδομένων, που μπορεί να λαμβάνει χώρα α) μέσω των Παρόχων Υπηρεσιών Ηλεκτρονικής Τιμολόγησης, κάτι που αποκλείει τη χρήση των άλλων προβλεπόμενων τρόπων, β) μέσω των προγραμμάτων

διαχείρισης επιχειρήσεων, για τις οντότητες που συνδέονται με την ΑΑΔΕ μέσω διεπαφής, γ) μέσω ειδικής φόρμας καταχώρησης της εφαρμογής των ηλεκτρονικών βιβλίων που είναι προσβάσιμη από οντότητες που τηρούν απλογραφικό λογιστικό σύστημα και δεν υπερβαίνουν τα όρια συγκεκριμένα οριζόμενων ακαθάριστων εσόδων ή εκδίδουν έως και πενήντα τιμολόγια πώλησης, ανεξαρτήτως τηρούμενου λογιστικού συστήματος, κατά το προηγούμενο ημερολογιακό έτος, τέλος δ) μέσω των Φορολογικών Ηλεκτρονικών Μηχανισμών (Φ.Η.Μ.) για τις λιανικές συναλλαγές. Ας σημειωθεί εδώ ότι διαβίβαση δεδομένων νομιμοποιούνται να κάνουν 1. Η ίδια η οντότητα, 2. Ο λήπτης εφόσον κάνει αυτοτιμολόγηση σύμφωνα με τα κριτήρια του άρθρου 4, 3. Ο Πάροχος και 4. τρίτος, σε περίπτωση ανάθεσης τιμολόγησης, ο οποίος ενεργεί εξ ονόματος και για λογαριασμό του πωλητή.

Καθορίζονται τέλος συγκεκριμένοι χρόνοι για τη διαβίβαση της σύνοψης των παραστατικών, σύμφωνα με το άρθρο του νομοθετήματος.

5. Ηλεκτρονικά βιβλία: πανάκεια ή διαδικασία

Τα κεφάλαια 2 έως και 3 αυτής της εργασίας αναφέρθηκαν σε τρόπους και αριθμούς φοροδιαφυγής στην Ελλάδα, ενώ το κεφάλαιο 4 αναφέρθηκε στην είσοδο της ηλεκτρονικής τιμολόγησης και των ηλεκτρονικών βιβλίων στη ζωή των επιχειρήσεων και του φορολογικού μηχανισμού. Αναφέρθηκαν επίσης οι προσδοκίες από τη λειτουργία του μέτρου, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται η πάταξη της φοροδιαφυγής, επομένως και η αύξηση των φορολογικών εσόδων για το ελληνικό κράτος. Στο τρέχον κεφάλαιο πρόκειται να γίνει μια συζήτηση για την ουσία του μέτρου και τις προοπτικές επιτυχίας του σκοπού του με γνώμονα τις αιτίες της φοροδιαφυγής. Κύριο ερώτημα αποτελεί το εξής: *η ψηφιοποίηση των διαδικασιών θα ισοδυναμεί και με την αλλαγή της νοοτροπίας μη συμμόρφωσης; Αν ναι, είναι πολύ πιθανόν τα ηλεκτρονικά βιβλία να καλύψουν τους στόχους της αντιμετώπισης της φοροδιαφυγής, άρα και να αποφέρουν περισσότερα έσοδα στο ελληνικό κράτος. Αν όχι, δεν θα περίμενε κάποιος να διαφοροποιηθεί ίσως η κατάσταση από αυτή που όλοι γνωρίζουν ότι λαμβάνει χώρα διαχρονικά. Προηγουμένως θα γίνει λόγος για τα αίτια της φοροδιαφυγής και στη συνέχεια θα συζητηθεί ο συσχετισμός τους με την εφαρμογή των ψηφιακών τρόπων που πλέον έχουν χαρακτηριστεί υποχρεωτικοί χωρίς περιθώρια αναβολής.*

5. 1. Τα κύρια αίτια της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα

5. 1. 1. Ηθική της φορολογικής συμμόρφωσης και διαφθορά

Διατυπώνεται ότι η θεωρία της φορολογίας στα κλασικά οικονομικά εξετάζει τη φορολογική συμμόρφωση ως την ορθολογική συμπεριφορά που υποκινείται από το προσωπικό συμφέρον των ατόμων σε διαφορετικές καταστάσεις. Ήδη το 1776 ο Adam Smith έθεσε τέσσερις αρχές για να ορίσει τη συμπεριφορά των πολιτών απέναντι στους φόρους: α) τη *φορολογική δικαιοσύνη* που συνδέεται με την προσπάθεια που καταβάλει κάθε πολίτης για να συνεισφέρει στην υποστήριξη των οικονομικών του κράτους του, β) τη *βεβαιότητα* η οποία σημαίνει ότι δεν πρέπει να είναι ο καθορισμός των φόρων διακριτικός ή αυθαίρετος ούτε να εμποδίζεται το άτομο να κατανοεί τον τρόπο καθορισμού τους, γ) την *ευκολία* η οποία συνεπάγεται την έγκαιρη συλλογή των φορολογικών εσόδων, και δ) την *οικονομία* η οποία συνεπάγεται χαμηλότερο κόστος συμμόρφωσης για την «τσέπη των πολιτών», άρα και τη μη επιβάρυνση με περιττές δαπάνες που δεν είναι αντανακλώνται άμεσα στα έσοδα του

Δημοσίου. Αργότερα, το 1856 ο Stuart Mill υποστήριξε ότι οι Άγγλοι αντιπαθούν την πράξη της πληρωμής παρά την ίδια την πληρωμή, όπως και το πρόσωπο του φορολογικού υπαλλήλου, αλλά υπόκεινται στην επιτακτική απαίτησή του. Η συμμόρφωση υπό αυτές τις συνθήκες έδωσε χώρο σε συζητήσεις για τη φορολογική συμπεριφορά έως αργά στον 20^ο αιώνα υπό την οπτική της απόφασης των ατόμων να πληρώνουν ή να αποφεύγουν την καταβολή των φόρων σύμφωνα με το αναμενόμενο όφελος, που συνυπολογίζει ασφαλώς την πιθανότητα εντοπισμού, το ποσό της ποινής για τις παραβάσεις, τους φορολογικούς συντελεστές και την έννοια της αποστροφής κινδύνου. Έλλειψε δηλαδή μια προσέγγιση της συμμόρφωσης μέσω της συνεξέτασης πτυχών όπως οι αξίες, η ηθική και άλλα σχετικά με τις ηθικές εκτιμήσεις των φορολογουμένων ζητήματα⁵⁰. Αντιθέτως, τις τελευταίες δεκαετίες διάφοροι ερευνητές και επαγγελματίες των οικονομικών έχουν αναγνωρίσει όλο και περισσότερο τη σημασία της φορολογικής συμμόρφωσης ως εν μέρει μόνο ορθολογική πράξη, που σημαίνει ότι οι φορολογούμενοι συμμορφώνονται μόνο μερικώς επειδή το αναμενόμενο κόστος της φοροαποφυγής ή της φοροδιαφυγής υπερβαίνει το κόστος της φορολόγησης. Σε αυτό το πλαίσιο, έχει υποδηλωθεί συχνά ο όρος φορολογική ηθική και συνδέεται με κίνητρα συμμόρφωσης που υπερβαίνουν το αναμενόμενο κόστος αντίκτυπου και την τιμωρία με μοντέλα «ορθολογικού εγκλήματος»⁵¹. Ακόμα περισσότερο, πέρα δηλαδή από την απλή υποδήλωση, γράφεται ότι είναι πλέον ευρέως αποδεκτό ότι η απόφαση για φοροδιαφυγή δεν οφείλεται μόνο σε εξωγενείς, χρηματικούς παράγοντες (φορολογικοί συντελεστές, ποινές, πιθανότητες ελέγχου και επιβολή), αλλά και σε εγγενή, μη χρηματικά κίνητρα. Και δεν αρκείται η αιτιολόγηση του γεγονότος, δηλαδή των εγγενών κινήτρων φορολογικής συμμόρφωσης, στην αναφορά σε ηθικούς παράγοντες (ενοχή, προτίμηση για την ειλικρίνεια, ηθικά συναισθήματα, πολιτισμικοί παράγοντες), αλλά πιστεύεται επιπλέον ότι οι κοινωνικοί κανόνες και η αμοιβαιότητα είναι επίσης βασικοί καθοριστικοί παράγοντες⁵² (βλ. για την αμοιβαιότητα στη συνέχεια, όπου οι παράμετροι καθορισμού της φορολογικής ηθικής).

Ασφαλώς δεν παρουσιάζουν όμοια φορολογική ηθική οι πολίτες διαφορετικών περιοχών ή κρατών, επομένως παράγονται χρήσιμες θεωρίες και εργαλεία για την κατανόηση

⁵⁰ Vázquez, B., Methodologies for Measuring the Tax Morale of Taxpayers and the Results Achieved. - In: *45th CIAT General Assembly, Quito, Ecuador, 2011*, 144-145. Ανάκτηση από την ηλ. διεύθυνση https://www.ciat.org/Biblioteca/AsambleasGenerales/2011/Ingles/2011_topic_1.3_ecuador_Vasquez.pdf.

⁵¹ Sjöberg, F. M., Mellon, J., Peixoto, T., Hemker, J., Tsai, L. L., *Voice and Punishment. A Global Survey Experiment on Tax Morale. Policy Research Working Paper 8855*. World Bank Group, 2019, p. 2. <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/31713/WPS8855.pdf>.

⁵² Doerrenberg, Ph., Peichl, A., *Tax Morale and the Role of Social Norms and Reciprocity: Evidence from a Randomized Survey Experiment, ZA DP No. 11714*, 2018, p. 1. <https://ftp.iza.org/dp11714.pdf>.

της. Σε κάθε περίπτωση, κύρια ερωτήματα σχετικά με τη φορολογική ηθική τα οποία απασχολούν τους υπεύθυνους χάραξης πολιτικής και τις κυβερνήσεις σχετίζονται με την ικανότητά τους να την επηρεάζουν. Αυτό συμβαίνει διότι υψηλότερα ποσοστά φορολογικής ηθικής και συμμόρφωσης αποδεικνύονται πλεονέκτημα για τις κυβερνήσεις που μειώνουν το κόστος είσπραξης φόρων και συγκεντρώνουν αμεσότερα περισσότερα έσοδα ώστε να πραγματοποιούν τις πολιτικές τους. Μπορεί να τους επιτρέπει να στηρίζονται λιγότερο στους δασμούς, οι οποίοι συχνά θεωρούνται ως ιδιαίτερα στρεβλωτικοί και επιζήμιοι για την ανάπτυξη. Οπότε δεν μπορεί παρά να προκρίνεται ως κύριο ερώτημα το «*ποια κίνητρα γενικεύουν τη φορολογική ηθική και με ποιους τρόπους γίνεται η προώθησή τους*»⁵³.

Είναι πολύ σημαντικό στο σημείο αυτό να παρατηρηθεί ότι η φορολογική ηθική και συμμόρφωση σε διαφορετικές περιοχές του πλανήτη έχει συνδεθεί σε μεγάλο βαθμό με τρεις παραμέτρους οι οποίες αφορούν στο κράτος και στον φορολογικό μηχανισμό που αυτό εφαρμόζει: α) με την ικανοποίηση από τις δημόσιες υπηρεσίες, β) με την εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση και γ) με το φαινόμενο της διαφθοράς. Αναλυτικότερα:

Ικανοποίηση από τις δημόσιες υπηρεσίες

Δεν αφορά στενά τον φορολογικό μηχανισμό συλλογής των εσόδων αυτή η παράμετρος όσο τη γενική χρήση των εσόδων αυτών στη συνέχεια από τις κυβερνήσεις. Πρόκειται δηλαδή για την ικανοποίηση από τις δημόσιες δαπάνες και υπηρεσίες όπως η υγεία, η εκπαίδευση, αλλά και ορισμένες κατηγορίες δημόσιων έργων που επηρεάζουν τη φορολογική ηθική. Για παράδειγμα, η εκπαίδευση μπορεί να αποφέρει διπλό όφελος, τόσο μέσω των εγγενών της ωφελειών όσο και μέσω της ικανοποίησης από την παροχή της. Το αντίστροφο οδηγεί σε μια «σχέση δυσαρεστημένων πελατών», όπου η μεγαλύτερη δυσαρέσκεια με τις δημόσιες υπηρεσίες συνδέεται με χαμηλότερη φορολογική ηθική. Επομένως προτείνεται η ενίσχυση της ευαισθητοποίησης των πολιτών για τη σχέση μεταξύ φορολογικών εσόδων και δημοσίων δαπανών, λόγω της πεποίθησης ότι κάτι τέτοιο μπορεί να συμβάλει στη βελτίωση της φορολογικής ηθικής⁵⁴. Σημειώθηκε παραπάνω ότι η *αμοιβαιότητα* αποτελεί παράγοντα φορολογικής ηθικής, και πρέπει να σημειωθεί εδώ ότι με τον συγκεκριμένο όρο χαρακτηρίζεται η αντιληπτή ποιότητα των κρατικών υπηρεσιών που λαμβάνουν οι πολίτες σε αντάλλαγμα για τις φορολογικές πληρωμές τους⁵⁵.

Η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση

⁵³ Sjoberg *et. al.*, όπ.π. (υποσημ. 51), p. 2.

⁵⁴ OECD, *What drives tax morale?*, Paris, 2013, p. 6-7. <https://www.oecd.org/tax/tax-global/what-drives-tax-morale.pdf>.

⁵⁵ Doerrenberg & Peichl, όπ.π. (υποσημ. 52), p. 1.

Θεωρείται πιο πιθανό για τους πολίτες να δουν με θετικότερο βλέμμα τις φορολογικές υποχρεώσεις τους όταν η κυβέρνησή τους θεωρείται ότι ενεργεί με αξιόπιστο τρόπο. Σχετίζεται σημαντικά με την προηγούμενη παράμετρο αυτό το χαρακτηριστικό, καθώς σε περιοχές όπως η Ασία η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση συνδέεται με τη ζήτηση για αυξημένες δαπάνες. Μια κυβέρνηση που θεωρείται ότι κάνει καλή χρήση των φορολογικών εσόδων συνδέεται με υψηλότερα επίπεδα εμπιστοσύνης και φορολογικής ηθικής⁵⁶. Η εμπιστοσύνη στην κυβέρνηση αναδεικνύεται όλο και περισσότερο στις διάφορες μελέτες που συζητούν το αντικείμενο της φορολογικής συμμόρφωσης, με το γενικότερο συμπέρασμα να είναι σύμφωνο με ό,τι μόλις αναφέρθηκε. Δηλαδή η προθυμία συμμόρφωσης στους φορολογικούς νόμους επηρεάζεται από τον τρόπο που αντιμετωπίζονται οι πολίτες όταν αλληλεπιδρούν με κυβερνητικούς θεσμούς για την τακτική απολαβή και χρήση των δημόσιων αγαθών και υπηρεσιών. Διαθέσιμα στοιχεία υποστηρίζουν σθεναρά το επιχείρημα ότι η εμπιστοσύνη διαδραματίζει θεμελιώδη ρόλο στην προώθηση της συνεργασίας, και ως εκ τούτου παρέχει ανεξάρτητη υποστήριξη για τον υποτιθέμενο μηχανισμό που οικοδομεί τη φορολογική ηθική. Είναι αξιοσημείωτο ότι δεδομένα από 92 χώρες σε μια μακρά περίοδο η οποία έχει καλύψει το διάστημα 1981-2014 παρουσιάζουν μεγάλη συμφωνία και υποδηλώνουν ότι η φορολογική ηθική επηρεάζεται πράγματι από την ατομική εμπιστοσύνη στους κυβερνητικούς οργανισμούς και ειδικότερα από αυτή που αφορά στους οργανισμούς παραγωγής αγαθών και υπηρεσιών με τους οποίους τα άτομα είναι πιο πιθανό να αλληλεπιδράσουν⁵⁷.

Διαφθορά

Υποδεικνύεται επίσης κάποιος συσχετισμός της φορολογικής ηθικής με την αντίληψη περί διαφθοράς. Ορισμένα μάλιστα στοιχεία υποδηλώνουν ότι η φοροδιαφυγή συνδέεται με τις αντιλήψεις περί διαφθοράς στους δημόσιους φορείς, ιδιαίτερα μεταξύ των φορολογικών υπαλλήλων. Είναι λογικό να αναφέρονται υψηλότερα επίπεδα φορολογικής συμμόρφωσης όταν η διαφθορά θεωρείται ότι είναι υπό έλεγχο. Πρόκειται για διαπίστωση η οποία αποκτά πλέον μεγάλη σημασία διότι η αποσαφήνιση της σχέσης μεταξύ της διαφθοράς και της φορολογικής ηθικής αποτελεί τομέα χωρίς σταθερά ευρήματα στη βιβλιογραφία, ενώ ενισχύει τη σημασία του να καταστεί η διαφάνεια μια προτεραιότητα. Εάν μάλιστα οι φορολογικές μεταρρυθμίσεις και οι δημόσιες δαπάνες συνοδεύονται από αυξημένη

⁵⁶ OECD, *όπ.π.* (υποσημ. 54), p. 7.

⁵⁷ Koumpias, A. M., Leonardo, G., Martinez-Vazquez, J., *Trust in Government Institutions and Tax Morale*, International Center for Public Policy Working Paper 20-01, Georgia State University, February 2020, p. 26-27. <https://icepp.gsu.edu/files/2020/02/paper2001.pdf>.

διαφάνεια, μπορεί να ενισχυθεί η φορολογική ηθική και συμμόρφωση⁵⁸. Εκτός από την έννοια της αμοιβαιότητας ως παράγοντα φορολογικής ηθικής και συμμόρφωσης, αναφέρθηκε παραπάνω ότι σημασία έχουν και οι *κοινωνικοί κανόνες συμπεριφοράς*. Αυτό σημαίνει ότι η ηθική και η συμμόρφωση εξαρτώνται ιδιαίτερα από την αντίληψη για την επικράτηση της φοροδιαφυγής στην κοινωνία. Δεν απασχολεί δηλαδή τους φορολογούμενους μόνο η συμπεριφορά των φορολογικών υπαλλήλων αλλά και των άλλων φορολογούμενων. Είναι δηλαδή πιο πρόθυμοι να αποφύγουν τη φοροδιαφυγή εάν έχουν την εντύπωση ότι οι περισσότεροι άλλοι φορολογούμενοι πληρώνουν τους φόρους τους με ειλικρίνεια⁵⁹.

Μετά από τα θεωρητικά στοιχεία που αναφέρθηκαν, πρέπει να σημειωθεί ότι έχουν διεξαχθεί μελέτες σχετικά με τη φορολογική συμμόρφωση στην Ελλάδα, οι οποίες οδηγούν σε σημαντικότερα συμπεράσματα. Το κυριότερο από αυτά είναι ότι η φορολογική ηθική επηρεάζεται από συγκεκριμένες οικονομικές συγκυρίες, ενώ διαπιστώνονται και χαρακτηριστικά της τα οποία παραμένουν ανεξάρτητα από αυτές. Ως προς τα ανεξάρτητα από οικονομικές συγκυρίες χαρακτηριστικά της μειωμένης γενικά φορολογικής ηθικής που χαρακτηρίζει τους πολίτες της χώρας μας, και κυρίως ως προς τις αιτίες που συνδιαλέγονται με τα χαρακτηριστικά αυτά, μπορεί να ειπωθεί ότι κύρια προβλήματα αποτελούν α) η αστάθεια στο νομικό πλαίσιο με συχνές αλλαγές στους νόμους, β) η αδυναμία εφαρμογής των νόμων, γ) οι διακρίσεις στην επιβολή των νόμων ή/και των κυρώσεων, δ) η έλλειψη διαφάνειας στην εφαρμογή των νόμων, ε) η έλλειψη κατάλληλων νόμων, στ) η ύπαρξη «παραθύρων» στην εφαρμογή των νόμων, ζ) η γραφειοκρατία η) η έλλειψη σημαντικών κυρώσεων που αποτρέπουν οποιαδήποτε παράβαση νόμου και παράνομη ενέργεια, θ) η δωροδοκία και διαφθορά στην επιβολή του νόμου, ι) η έλλειψη ελεγκτικών μηχανισμών ή δίκαιων μηχανισμών ελέγχου, και ια) τα κρούσματα δωροδοκίας, διαφθοράς και γραφειοκρατίας⁶⁰.

Αρκετά από τα χαρακτηριστικά αυτά συνδέονται με την ιστορική δυσπιστία η οποία υφίσταται μεταξύ του ελληνικού κράτους και των πολιτών του. Αυτό είναι συμπέρασμα που εξήχθη όταν ολοκληρωνόταν ο 20^{ος} αιώνας, και φαίνεται ότι ακόμα και μια δεκαετία αργότερα, παρά τις θετικές εξωτερικές επιδράσεις της εμπειρίας του ευρώ, η φορολογική

⁵⁸ OECD, όπ.π. (υποσημ. 54), p. 7.

⁵⁹ Doerrenberg & Peichl, όπ.π. (υποσημ. 52), p. 1.

⁶⁰ Mitrakos, P., Bitzenis, A., Kontakos, P., Makedos, I., «Tax Morale and Compliance in Greece: A Review of Empirical Evidence», *Global Business & Economics Anthology*, Vol. II, 2014, p. 202. https://www.researchgate.net/publication/309195704_TAX_MORALE_AND_COMPLIANCE_IN_GREECE_A_REVIEW_OF_EMPIRICAL_EVIDENCE.

ηθική, στον βαθμό τουλάχιστον που επηρεάζεται από τη δυσπιστία απέναντι σε κυβέρνηση και κρατικούς θεσμούς αλλά και σε άλλους φορολογούμενους παρέμενε σημαντική αιτία για την αδυναμία των δημοσιονομικών αρχών να επιτύχουν τους στόχους των προβλεπόμενων φορολογικών εσόδων. Σε απόλυτη μάλιστα συμφωνία με όσα αναφέρθηκαν παραπάνω για την αμοιβαιότητα και τους κοινωνικούς παράγοντες, φαίνεται ότι η δυσπιστία αυτή είχε αντίκτυπο στους δύο αυτούς συγκεκριμένους καθοριστικούς παράγοντες, δηλαδή και στην αμοιβαιότητα και στη συμπεριφορά των ομότιμων από την πλευρά των κοινωνικών επιρροών. Μεγάλη επίδραση στη μειωμένη φορολογική συμμόρφωση έχουν ασκήσει οι πελατειακές σχέσεις και η προσοδοθηρία (*χρήση πόρων με σκοπό την χωρίς ανταπόδοση μεταβίβαση αγαθών ή παροχή υπηρεσιών από ορισμένα πρόσωπα προς τον προσοδοθήρα, με βάση κάποια απόφαση, η οποία προέρχεται από μια ακολουθούμενη πολιτική*⁶¹), που αντιπροσωπεύουν τη διαφθορά στον δημόσιο τομέα. Εκτός από τις κυβερνητικές αποφάσεις που εξαιτίας δημοσιονομικών ελλειμμάτων αυξάνουν τη φορολογική επιβάρυνση, υπάρχουν και εκείνες που διαμορφώνουν το συνολικό πλαίσιο λειτουργίας της οικονομίας, μέσω κανονισμών που διαμορφώνουν τις αγορές εργασίας και προϊόντων και επηρεάζουν την ποιότητα των δημόσιων θεσμών και της διοίκησης. Αυτά θεωρούνται καθοριστικοί παράγοντες της παραοικονομίας και ισχυρές παράμετροι διαμόρφωσης της φορολογικής ηθικής, που με τη σειρά της θεωρείται κύριος καθοριστικός παράγοντας της παραοικονομίας. Εξάλλου, η αξιολόγηση της ελληνικής πολιτικής πρακτικής, μαρτυρεί ότι η πολιτική ελίτ χρησιμοποιεί κρατικά κανάλια και πόρους για να ελέγξει μια μεγάλη πτυχή, αν όχι όλες τις πτυχές της δημόσιας ζωής, ανάμεσα στις οποίες τα οργανωμένα συμφέροντα, η δημόσια διοίκηση, οι τοπικές και περιφερειακές αρχές, υποχρεώνοντας μάλιστα τον ιδιωτικό τομέα να αναπτύσσει και να διατηρεί με τους κρατικούς μηχανισμούς για την εξασφάλιση δανείων, επιχειρηματικών αδειών κ.ά., κατά τρόπο ώστε αυτά αποδίδονται ως δωρεάν αγαθά που δεν επιβαρύνονται από κανένα κόστος, ενισχύουν τον ρόλο των ομάδων συμφερόντων που υπερασπίζονται το status quo και επιδιώκουν την προσοδοθηρία μέσω πολιτικών διαύλων. Η διατήρηση των κερδών αυτού του είδους στηρίζεται στην ακραία γραφειοκρατία και την έλλειψη διαφάνειας. Έχει, επομένως, καλλιεργηθεί ένα καθεστώς αναποτελεσματικής κατανομής των δημόσιων πόρων, φοροδιαφυγής και υποβάθμισης της ποιότητας των δημόσιων αγαθών, αιτίες που όχι μόνο ευθύνονται για την αναποτελεσματικότητα του δημόσιου τομέα αλλά και συνέβαλαν στην κορύφωση της ελληνικής πολιτικής και

⁶¹ Δημητράκος, Δ., *Λαϊκισμός: Ιδεολογικός και Διαπλεκόμενος*, χωρίς χρονολογία, σ. 10. Ανάκτηση από https://www.acg.edu/ckeditor_assets/attachments/120/laikismos.pdf.

οικονομικής κρίσης⁶².

Ασφαλώς με την αναφορά στην οικονομική κρίση μπορεί να θεωρηθεί ότι γίνεται λόγος για μια από τις σημαντικότερες πρόσφατες οικονομικές συγκυρίες οι οποίες έχουν επηρεάσει τη φορολογική ηθική, περνάμε δηλαδή από τις διαχρονικές αιτίες στις περιστασιακές. Συγκεκριμένα, έχει φανεί ότι λόγω της ύφεσης την περίοδο 2008-2013 κατά περίπου 25% σωρευτικά, η απώλεια εισοδήματος που βίωσαν οι Έλληνες πολίτες οδήγησε σε αύξηση του αριθμού των ενεργειών διαφθοράς, εισφοροδιαφυγής, αδήλωτης απασχόλησης, φοροδιαφυγής και γενικότερα μη καταγεγραμμένων συναλλαγών. Υποστηρίζεται ότι το επίπεδο της φορολογικής ηθικής στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της κρίσης είχε επιδεινωθεί λόγω του χαμηλότερου βιοτικού επιπέδου και της σοβαρής κρίσης του ελληνικού δημοσίου χρέους, οι δε Έλληνες πολίτες προσπάθησαν να αντικαταστήσουν την απώλεια εισοδήματος με συναλλαγές φοροαποφυγής, εισφοροδιαφυγής προς τα ασφαλιστικά ταμεία, και απόκρυψη εισοδήματος. Το κυρίαρχο μοτίβο που χαρακτήρισε τον τυπικό Έλληνα φορολογούμενο στην εν λόγω περίοδο μπορεί να εξηγηθεί ως ένα βαθμό από το λεγόμενο παράδειγμα της συνεργασίας σύμφωνα με συγκεκριμένους όρους (*conditional cooperation*⁶³) αλλά και από το χαμηλό εγγενές κίνητρο. Ακόμα και υπό την έκτακτη αυτή περίσταση, που βεβαίως είχε μεγάλη χρονική διάρκεια, αιτία για τη χαμηλή φορολογική ηθική και συμμόρφωση θεωρήθηκαν διαχρονικά εν πολλοίς χαρακτηριστικά, όπως η δυσαρέσκεια για τις πολιτικές της κυβέρνησης και τις ενέργειες της φορολογικής διοίκησης, η αντιληπτή αυξανόμενη φορολογική ανισότητα, αλλά και τα συναισθήματα θυμού ή αδικίας που έτειναν να μειώσουν το ηθικό κόστος της φοροδιαφυγής και να εμπλέξουν περισσότερο τους φορολογούμενους σε δραστηριότητες φοροδιαφυγής και φοροαποφυγής για την αποκατάσταση των απολεσθέντων ιδίων κεφαλαίων⁶⁴.

Η περιστασιακή συνθήκη των οικονομικών ελλειμάτων και των οικονομικών κρίσεων

⁶² Bitzenis, A., Vlachos, V., «Tax Morale in Greece», *Proceedings of 32nd International Business Research Conference, 23 - 25 November, 2015, Rendezvous Hotel, Melbourne, Australia*, p. 4-5. Ανάκτηση από http://www.paraoikonomia.gr/wp-content/uploads/23_AUSTRALIA_MELBOURNE_ISBN-978-1-922069-89-4.pdf.

⁶³ «Η συνεργασία υπό όρους είναι η τάση των ατόμων να συμμετέχουν σε συνεργασία ανάλογα με τον βαθμό συνεργασίας άλλων ατόμων και υποστηρίζεται ότι είναι μια από τις κύριες πηγές υψηλών συνεισφορών στα κοινωνικά διλήμματα. Πολυάριθμα εργαστηριακά πειράματα έχουν τεκμηριώσει την ύπαρξη συνεργασίας υπό όρους χρησιμοποιώντας το παιχνίδι των δημόσιων αγαθών. Τα ευρήματα είναι αρκετά σταθερά σε όλες τις μελέτες, καθώς περίπου το 61% των συμμετεχόντων ταξινομούνται ως συνεργάτες υπό όρους. Αυτή η συμπεριφορά έχει περιγραφεί σε άλλα σχετικά περιβάλλοντα, για παράδειγμα, σε κοινωνικά διλήμματα συλλογικού κινδύνου (μια παραλλαγή παιχνιδιών δημόσιων αγαθών), όπου μια ομάδα πρέπει να επιτύχει ένα δεδομένο όριο μέσω κοινών συνεισφορών για να αποφύγει μια γενική απώλεια». Βλ. σχετ. Kiss, H. J., Rosa-Garsia, A., Zhukova, V., *Conditional cooperation in group contests*, *PLoS ONE*, 15(12), 2020, p. 1. Ανάκτηση από <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0244152>.

⁶⁴ Mitrakos, P., Bitzenis, A., Kontakos, P., Makedos, I., όπ.π. (υποσημ. 60), p. 200.

αποτελεί ένα καθόλα πρακτικό επιπλέον κίνητρο πλάι σε κάθε εγγενές σχετικά με τη φοροδιαφυγή, φοροαποφυγή και γενικά τη σκιώδη οικονομία. Και αυτό διότι όταν αυξάνονται οι φορολογικές επιβαρύνσεις και προφανώς αυστηροποιείται και το θεσμικό πλαίσιο το οποίο πρόκειται να διευκολύνει τη συλλογή των φόρων εξαιτίας της συγκυρίας, διαμορφώνονται οι συνθήκες για τη ραγδαία μείωση της όποιας φορολογικής ηθικής. Δηλαδή πρέπει να γίνεται γενικά λόγος για συνύπαρξη εγγενών και εκτάκτων κινήτρων, ώστε να θεωρείται βάσιμο το συμπέρασμα ότι οι έκτακτες δυσμενείς συνθήκες εντείνουν τα αρνητικά φαινόμενα που σχετίζονται με διαχρονικές ιδιομορφίες του κράτους και του φορολογικού μηχανισμού. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι μικρότερη διαφθορά σε συνδυασμό με υψηλότερη φορολογική ηθική διαπιστώνεται σε χώρες που οι φορολογικοί συντελεστές είναι μικροί και οι νόμοι λιγότεροι. Εδώ υπεισέρχεται για μια ακόμα φορά η σημασία του αισθήματος των πολιτών για την ανταποδοτικότητα του κράτους, δηλαδή οι φορολογούμενοι αποδεικνύονται περισσότερο διατεθειμένοι να καταβάλουν τους αναλογούντες φόρους όταν λαμβάνουν ως ανταπόδοση από το κράτος καλής ποιότητας υπηρεσίες, καθώς συνδέουν τη συγκεκριμένη συνθήκη με την αντίληψη ή την αίσθηση ότι το κράτος δεν τους εξαπατά ή τους εκμεταλλεύεται⁶⁵.

Η φορολογική συνείδηση των πολιτών θα μπορούσε ίσως να καλλιεργηθεί, αλλά το πρόβλημα είναι ότι η φοροδιαφυγή έχει συνδεθεί και με το μορφωτικό και πολιτιστικό επίπεδο των φορολογουμένων. Έχει δηλαδή αποδειχθεί ότι όσο χαμηλότερο είναι το μορφωτικό και πολιτιστικό επίπεδο μιας κοινωνίας τόσο πιο έντονες είναι οι τάσεις φοροδιαφυγής. Και αυτό το επίπεδο περιλαμβάνει ασφαλώς τόσο τη βασική εκπαίδευση όσο και τις ηθικές αξίες και ανθρωπιστικές αρχές. Η μορφωτική ανεπάρκεια με οικονομικούς όρους έχει ως αποτέλεσμα να αντιμετωπίζονται το Υπουργείο Οικονομικών και άλλοι κρατικοί φορείς ως εχθροί από τους φορολογούμενους, με τους επιχειρηματίες να προσπαθούν να μεταφέρουν τις οικονομικές τους δραστηριότητες στον σκιώδη τομέα ή στη μαύρη οικονομία⁶⁶.

5. 1. 2. Το φορολογικό σύστημα: πολυπλοκότητα, αδικίες και ανισότητες και ένα ζήτημα αρμοδιότητας / λογοδοσίας

Η **πολυπλοκότητα** του φορολογικού συστήματος μπορεί να θεωρηθεί ένας ακόμα

⁶⁵ Ernst & Young, *όπ.π.* (υποσημ. 9), σ. 51-53.

⁶⁶ Diakomichalis, M., Factors of Tax Evasion in Greece: Taxpayers' Perspective, *Journal of Tax Reform*, Vol. 6(2), 2020, P. 184. <https://journals.urfu.ru/index.php/jtr/article/view/4625>.

παράγοντας φοροδιαφυγής ή/και φοροαποφυγής, τόσο επειδή η πολυνομία δεν επιτρέπει την επαρκή γνώση όλων των νόμων και διορθωμένων διατάξεων όσο και επειδή αφήνει περιθώρια για παράθυρα που εξυπηρετούν ειδικά τη φοροαποφυγή. Ειδικά ως προς την πτυχή της πολυπλοκότητας έχει υποστηριχτεί ότι η απλοποίηση του φορολογικού συστήματος μπορεί να αποτελέσει την κυριότερη οδό προς την αύξηση της φορολογικής συμμόρφωσης. Μια βασική ιδέα πίσω από αυτή τη διατύπωση είναι ότι ενώ η προσπάθεια αναχαίτισης της μη φορολογικής συμμόρφωσης στηρίζεται, όπως και στην προηγούμενη ενότητα αναφέρθηκε, στον φόβο της επιβολής κυρώσεων σε περίπτωση εντοπισμού των κρουσμάτων, προτείνεται ότι μπορεί να επιτευχθεί και μέσω θετικών προοπτικών, ειδικά της απλοποίησης, η οποία συνδέεται άμεσα με την έννοια της άνεσης⁶⁷. Βεβαίως για να μπορεί να επιτευχθεί η απλοποίηση του φορολογικού συστήματος θα πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι μπορεί να λαμβάνει η πολυπλοκότητά του ποικίλες μορφές. Μπορεί να πρόκειται για υπολογιστική πολυπλοκότητα, πολυπλοκότητα μορφών, πολυπλοκότητα συμμόρφωσης, πολυπλοκότητα κανόνων, ή διαδικαστική πολυπλοκότητα. Φυσικά δεν αποτελεί αποκλειστικά ελληνικό φαινόμενο αφού ανασκόπηση επί της φορολογικής πολυπλοκότητας σε συγκριτική μελέτη επτά χωρών έχει δείξει ότι διαχρονικά η Ιαπωνία, το Ηνωμένο Βασίλειο, η Γαλλία, η Ιταλία και οι ΗΠΑ έχουν εξαιρετικά πολύπλοκα φορολογικά συστήματα. Μόνο η Σουηδία και οι Κάτω Χώρες φαίνεται ότι μπορούν να χαρακτηριστούν από σύστημα μέτριας πολυπλοκότητας, ενώ προσπάθειες απλοποίησης σε άλλες χώρες, μάλιστα μεγάλες, όπως η Νέα Ζηλανδία, ήδη εκδηλωμένες από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 έχουν αποτύχει. Σε άλλες χώρες, όπως η Μαλαισία, για να γίνει αναφορά και στον λεγόμενο μη δυτικό κόσμο, έχουν επίσης εξαχθεί συμπεράσματα για την πολυπλοκότητα του φορολογικού συστήματος, στην προκειμένη περίπτωση εξαιτίας του τρόπου τήρησης των αρχείων, των πάρα πολλών λεπτομερειών στη φορολογική νομοθεσία και των σχετιζόμενων με αυτή ασαφειών. Η περίπτωση αυτή είναι πάρα πολύ ενδιαφέρουσα αφού τα ευρήματα αυτά έχουν θεωρηθεί συνεπή με τις ορισμένες από τις έξι πιθανές αιτίες πολυπλοκότητας των φορολογικών συστημάτων: *ασάφεια, υπολογισμοί, αλλαγές, λεπτομέρειες, μορφές και τήρηση αρχείων*. Η πολυπλοκότητα μάλιστα τεκμηριώνεται κατ' ελάχιστον από την υποχρέωση των πολιτών να προσλαμβάνουν φορολογικούς επαγγελματίες για να αντεπεξέλθουν στα διάφορα φορολογικά ζητήματα. Διότι προβληματίζονται εξαιτίας της μη κατανόησης των κανόνων, των εντύπων φορολογικών δηλώσεων και άλλων σχετικών γραπτών πληροφοριών που

⁶⁷ Forest, A., Sheffrin, S. M., «Complexity and Compliance: An Empirical Investigation», *National Tax Journal*, Vol. 55(1), p. 75. <https://www.jstor.org/stable/41789600>.

παρέχονται από τις φορολογικές αρχές⁶⁸.

Κοντά στην πολυνομία έρχεται να καταστήσει ακόμα πιο πολύπλοκο το ελληνικό φορολογικό σύστημα και η φύση των διαφόρων ερμηνευτικών εγκυκλίων των φορολογικών νόμων, με τις οποίες παρατηρείται ότι μπορεί να συντελείται τελολογική ερμηνεία, όμως και διασταλτική ή και συσταλτική. Αποδίδεται εν τέλει στην κάθε νομοθετική διάταξη το επιθυμητό νόημα, το οποίο μπορεί να εμπίπτει στη γραμματική διάταξη του νόμου ή να κινείται ακόμα και έξω από αυτή. Ακόμα δε περισσότερο όταν άλλος είναι ο νομοθέτης και άλλος ερμηνεύει τη βούλησή του, είναι αναμενόμενο συνήθως να παράγονται αμφίβολα αποτελέσματα ως προς την επιτέλεση του σκοπού για τον οποίο θεσπίζεται η εκάστοτε ρύθμιση⁶⁹.

Το πολύπλοκο φορολογικό σύστημα έχει επίσης συνδεθεί και με τις έννοιες της αναποτελεσματικότητας και της **άδικης κατανομής των φόρων**, επομένως και με την έλλειψη διαφάνειας και τη διαφθορά. Είναι και αυτός ένας λόγος για το γεγονός ότι η φορολογική συμμόρφωση αποδεικνύεται αρκετά χαμηλή, προσθέτοντας έναν ακόμη δακτύλιο στον φαύλο κύκλο των υψηλών φορολογικών συντελεστών-χαμηλής απόδοσης εσόδων. Η Ελλάδα παρουσιάζει ως προς το συγκεκριμένο αυτό ζήτημα τα χαρακτηριστικά μιας χώρας με φορολογική επιβάρυνση τύπου Δυτικής Ευρώπης σε μια οικονομία που χαρακτηρίζεται από διαρθρωτικές ελλείψεις μιας χώρας εκτός Δυτικής Ευρώπης. Δεν πρέπει πάντως να λησμονείται, σε κάθε συζήτηση σχετικά με τη δικαιοσύνη του φορολογικού συστήματος, ότι ο όρος αυτός αποτελεί μάλλον μια ασαφή ιδέα, ωστόσο ειδικότερα στον κόσμο της φορολογίας γίνεται αντιληπτός ως ίση μεταχείριση όλων των ειδών εισοδημάτων, δηλαδή ως οριζόντια ισότητα. Παραμερίζεται δηλαδή η έννοια της κάθετης δικαιοσύνης, η οποία συνδέει τη φορολόγηση με το εισόδημα του εκάστοτε φορολογούμενου, ώστε ο ευπορότερος να πληρώνει περισσότερα από τον φτωχότερο, και αυτό συμβαίνει με βάση την αμφισβητήσιμη αρχή ότι η αναλογική φορολογία είναι δίκαιη, δεδομένου ότι απαιτεί περισσότερα σε απόλυτες τιμές από τους πλουσιότερους⁷⁰. Οι αντιλήψεις για το πώς κατανέμονται τα φορολογικά βάρη έχουν απόλυτη σημασία για την αίσθηση των πολιτών σχετικά με το πόσο δίκαιο είναι το φορολογικό τους σύστημα, και φυσικά αποδεικνύεται ότι

⁶⁸ Saad, N., «Tax Knowledge, Tax Complexity and Tax Compliance: Taxpayers' View», *2nd World Conference on Business, Economics and Management- WCBEM 2013*, 2014, p. 1071. Ανάκτηση από <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813052294/pdf?md5=2c33c20ec1abeab148f7e23d2ed3c45f&pid=1-s2.0-S1877042813052294-main.pdf>.

⁶⁹ Γιαννοπούλου και συν., *όπ.π.* (υποσημ. 38), σ. 97.

⁷⁰ Karavitis, N. E., *Flat Tax Rates. A fresh start?*, Foundation for Economic & Industrial Research, Athens, 2013, p. 7. http://iobe.gr/docs/research/RES_04_05112013_REP_ENG.pdf.

η φοροδιαφυγή είναι μεγαλύτερη όταν η κατανομή της φορολογικής επιβάρυνσης δεν συνάδει με την κυρίαρχη στην κοινωνία έννοια της κοινωνικής δικαιοσύνης. Η αντίληψη αυτή ενισχύεται και από την οπτική για τη δομή του εθνικού εισοδήματος, που επίσης με τη σειρά της καθορίζει την έκταση της φοροδιαφυγής. Όπως και στο δεύτερο κεφάλαιο αυτής της εργασίας διατυπώθηκε, η φοροδιαφυγή είναι περιορισμένη ή και αδύνατη στην περίπτωση εισοδήματος από μισθούς και συντάξεις, αλλά πιο δύσκολο να αποτραπεί όταν γίνεται λόγος για ελεύθερα επαγγέλματα και αγροτικές δραστηριότητες. Διάφορες αγκυλώσεις όπως αυτή, αλλά και άλλες, προκαλούν έναν φαύλο κύκλο στο οποίο οι μεν δεν εμπιστεύονται τους δε. Αλλά πάντα εμπλέκεται σε κάθε εξίσωση ο παράγοντας *κυβέρνηση* για λόγους που και παραπάνω συζητήθηκαν (αλλά και που περιλαμβάνουν και την ανεπάρκεια πέραν της διαφθοράς ή των πολιτικών σκοπιμοτήτων) και που εντείνουν το αίσθημα αδικίας με αρνητικό πάντα αποτέλεσμα για την είσπραξη των φορολογικών εσόδων: τα άτομα και οι επιχειρήσεις πιστεύουν ότι η κυβέρνηση δεν μπορεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες τους όσο τίμια και αν θεωρούν την κυβέρνηση, επομένως οι φορολογούμενοι προσπαθούν να μην καταβάλουν όλους τους φόρους τους. Επίσης, οι πολίτες και οι επιχειρήσεις δεν εμπιστεύονται την κυβέρνηση και για το λόγο αυτό αρνούνται και πάλι να συμμορφωθούν φορολογικά, ενώ η πεποίθησή τους για το ότι άλλοι φοροδιαφεύγουν τους αποδίδει, κατά τη γνώμη τους, το δικαίωμα να κάνουν και αυτοί το ίδιο. Αντιθέτως, όταν τα άτομα και οι επιχειρήσεις πιστεύουν ότι το φορολογικό σύστημα είναι δίκαιο είναι πιο πρόθυμοι να πληρώσουν τους φόρους τους⁷¹.

Αποτελεί όμως όχι μόνο πεποίθηση των πολιτών αλλά και εκφράζεται επισήμως από αρμόδιους φορείς ότι στην Ελλάδα το έλλειμμα δικαιοσύνης του φορολογικού συστήματος είναι μεγάλο, κάτι το οποίο αναδεικνύει η ανάλυση της διάρθρωσης της άμεσης φορολογίας. Εντείνει την κακή διαχείριση της άμεσης φορολογίας, υπό την έννοια ότι αυξάνει το αίσθημα αδικίας, και η εύθραυστη και ελλειμματική κατάσταση του δημοσιονομικού συστήματος. Σε κάθε περίπτωση τα φυσικά πρόσωπα σηκώνουν μεγαλύτερο φορολογικό βάρος από τα νομικά, με την αδικία να πιέζει ιδιαίτερα τους εργαζόμενους και τα μεσαία εισοδήματα. Να σημειωθεί εδώ ότι δεν ήταν αποτέλεσμα της κρίσης αυτή η κατάσταση, αφού φαίνεται να έχει εντοπισθεί το γενικότερο πρόβλημα νωρίς στην πρώτη ήδη δεκαετία του 21^{ου} αιώνα, όταν από το 2000 έως το 2006 η πραγματική φορολογική επιβάρυνση των επιχειρηματικών κερδών και των εισοδημάτων από κεφάλαιο μειώθηκε από το 19,9% σε 15,9%. Στην περίπτωση των μεγάλων επιχειρήσεων η μείωση στο ίδιο αυτό χρονικό διάστημα ήταν από

⁷¹ Diakomichalis, ό.π. (υποσημ. 66), σ. 185.

29,9% σε 18,6% το 2006. Αντιθέτως, στις ευρωπαϊκές χώρες των 25 ο αντίστοιχος συντελεστής φορολογικής επιβάρυνσης ήταν το 2006 28,7%. Την ίδια περίοδο η φορολογία της εργασίας στην Ελλάδα ήταν το 2000 34,5% για να αυξηθεί έως το 2006 σε 35,1%, την ώρα που στην ΕΕ των 25 ήταν 36,4%⁷².

Η πολυπλοκότητα και ασάφεια του φορολογικού συστήματος, καθώς και οι αδικίες τις οποίες μπορεί να υποστηριχτεί ότι αυτό προκαλεί, μπορούν να συνδεθούν ενδεχομένως και με το πολύ σημαντικό ζήτημα της ανάθεσης των αρμοδιοτήτων ή μάλλον με το ερώτημα για το αν η φορολογική αρμοδιότητα υπόκειται σε **ουσιαστικό έλεγχο και λογοδοσία**. Το ζήτημα έχει αναλυθεί πολύ πρόσφατα σε μελέτη για το φορολογικό σύστημα στην Ελλάδα και τη δικαιοσύνη με την οποία συνδέεται / πρέπει να συνδέεται, αφορά στον κύριο φορολογικό μηχανισμό-οργανισμό της χώρας, δηλαδή στην ΑΑΔΕ, σε συνάρτηση με τα ουσιαστικά όρια των τομέων διοικητικής δράσης οι οποίες μπορούν να οργανωθούν υπό τη μορφή ανεξάρτητων αρχών, και διατυπώνεται σύμφωνα με το ακόλουθο σκεπτικό: η οργάνωση των διοικητικών δράσεων υπό μορφή ανεξάρτητων αρχών συμβαίνει για να μην τίθεται σε δοκιμασία η αρχή της κοινοβουλευτικής ευθύνης της κυβέρνησης, με τη σημασία αυτής να επεκτείνεται στη Διοίκηση ώστε να είναι δυνατή οργανωτικά και επιτρεπτή ο έλεγχος της κυβέρνησης από τη Βουλή αλλά και να επιτυγχάνεται η εποπτεία της κυβέρνησης επάνω στη Διοίκηση. Στην περίπτωση της ΑΑΔΕ, η άσκηση οποιουδήποτε κοινοβουλευτικού ελέγχου στον αρμόδιο Υπουργό, ο οποίος λογοδοτεί για το έργο της ΑΑΔΕ, με τον Διοικητή να συμμετέχει υποχρεωτικά στη διαδικασία προετοιμασίας των απαντήσεων, συνεπάγεται το ότι ο Υπουργός λογοδοτεί για θέματα εκτός αρμοδιοτήτων του αλλά και δυνατοτήτων επιρροής του, αφού δεν ασκεί ουσιαστικά ιεραρχικό έλεγχο ή εποπτεία στην ΑΑΔΕ. Άρα όταν διαπιστώνονται πλημμέλειες εκ μέρους της ΑΑΔΕ δεν είναι δυνατή η επιβολή κυρώσεων σε μέλος της κυβέρνησης. Το γεγονός ότι η ΑΑΔΕ είναι ανεξάρτητη αρχή χωρίς νομική προσωπικότητα, δηλαδή υπαγόμενη στο νομικό πρόσωπο του κράτους, δεν αναπληρώνει τις ελλείψεις τήρησης της κοινοβουλευτικής αρχής κατά την άσκηση της φορολογικής διοίκησης. Θα έπρεπε, αντιθέτως, να προβλέπονται διαδικασίες απόδοσης πολιτικής ευθύνης για τη φορολογική διοίκηση, δεδομένου ότι για τον σκληρό πυρήνα της εκτελεστικής λειτουργίας στον οποίο ανήκει η είσπραξη των δημοσίων εσόδων

⁷² Ερευνητική Ομάδα Μακροοικονομικής Ανάλυσης και Οικονομικού Μετασχηματισμού, *Προτάσεις της ΓΣΕΕ για τη μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ / Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Αθήνα, 2010, σ. 2. <https://ineobservatory.gr/wp-content/uploads/2014/11/protaseis-gsee.pdf>.

επιβάλλεται να ασκείται αυστηρή τήρηση του κοινοβουλευτικού ελέγχου ως διαδικασίας η οποία σχετίζεται με την επιβολή κυρώσεων. Αυτό που εντέλει συμβαίνει είναι να έχει εξαιρετικά περιορισμένα περιθώρια ελέγχου η δημοκρατικά νομιμοποιημένη πολιτική εξουσία, μάλιστα ο έλεγχος έχει ανατεθεί στο Συμβούλιο Διοίκησης της ίδιας της ΑΑΔΕ. Αυτό έχει τη δικαιοδοσία, σύμφωνα με τον Ν. 4389/2016 να προχωρήσει σε παύση του Διοικητή όταν θα διαπιστώσει ότι έχουν συντρέξει πραγματικά περιστατικά τα οποία συνιστούν λόγο παύσης του. Κατόπιν της πρόβλεψης αυτής τίθεται το ερώτημα αν είναι το Συμβούλιο Διοίκησης ο κατάλληλος δημοκρατικός φορέας ελέγχου του Διοικητή της ΑΑΔΕ, διότι με τη διαδικασία αυτή λαμβάνει χώρα η συρρίκνωση της έννοιας της κοινοβουλευτικής ευθύνης, διότι απουσιάζει από τη σχέση νομοθετικής και εκτελεστικής εξουσίας. Αρα τίθεται το ερώτημα αν δεν θεωρείται ο πολιτικός έλεγχος δημοκρατικός έλεγχος, ενώ εξάγεται το συμπέρασμα ότι η απόκλιση από τις ενδεδειγμένες διαδικασίες για την ΑΑΔΕ φαίνεται αδικαιολόγητη⁷³.

Ασφαλώς, το παραπάνω πλαίσιο δεν είναι κάποιο που απλώς υπαινίσσεται η νομοθεσία, αντιθέτως η διατύπωσή του είναι σαφής, δηλαδή επικυρώνει αυτή και κατοχυρώνει την εν λόγω ανεξαρτησία με μια σειρά διατυπώσεων. Δηλώνεται με σαφήνεια στον ν. 4389/2016 ότι η ΑΑΔΕ δεν υπόκειται σε έλεγχο ή εποπτεία από κυβερνητικά όργανα αλλά και κρατικούς φορείς ή άλλες διοικητικές αρχές, σύμφωνα με το άρθρο 1 παρ. 2, μάλιστα τα όργανά της απολαμβάνουν προσωπικής και λειτουργικής ανεξαρτησίας (άρθρο 3). Θεωρείται, όμως, σε αντίθεση με την πολύ εμπεριστατωμένη συζήτηση που μεταφέρθηκε στο κείμενό μας μόλις παραπάνω, ότι σε σύγκριση τουλάχιστον με ό,τι συνέβαινε με την προηγούμενη Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων και το καθεστώς αυτής, ο νόμος στην ουσία επιβάλλει περιορισμούς στην ανεξαρτησία της ΑΑΔΕ, διότι η ανεξάρτητη αυτή αρχή οφείλει να τηρεί το σύνολο των επιμέρους κανόνων οι οποίοι προκύπτουν από αυτόν, ρητά, σαφώς ή πάντως ερμηνευτικά. Παρόλα αυτά υπάρχει συμφωνία σχετικά με τις ασάφειες του νομοθετικού πλαισίου που προβλέπει τη δυνατότητα για παρεκκλίσεις της ΑΑΔΕ σε σχέση με τα ισχύοντα στον δημόσιο τομέα ώστε να ενισχύεται η αποτελεσματικότητά της, αλλά και γίνεται επίσης παραδεκτό ότι οι υφιστάμενες δυνατότητες ελέγχου από την πολιτική ηγεσία και το Υπουργείο Οικονομικών ή από τη νομοθετική εξουσία εξακολουθούν να είναι πολύ περιορισμένες. Διότι ο ρητός αποκλεισμός, σύμφωνα με το άρ. 5 παρ. 1, ιεραρχικού ελέγχου ή εποπτείας από τον Υπουργό Οικονομικών οδηγεί σε διάκριση ανάμεσα σε Υπουργό Οικονομικών και ΑΑΔΕ, αλλά σημειώνεται ότι η διάκριση αυτή σχετικοποιείται. Το

⁷³ Γιαννοπούλου και συν., όπ.π. (υποσημ. 38), σ. 96-97.

σκεπτικό είναι και στην πηγή από την οποία προέρχονται αυτές οι πληροφορίες ανάλογο, δηλαδή αφορά στο σχήμα «σύμπραξης κατά την άσκηση των αρμοδιοτήτων» των δύο μερών, καθώς η ΑΑΔΕ εισηγείται μέσω του Διοικητή της στον υπουργό νομοθετικές διατάξεις που αφορούν στις αρμοδιότητές της και προβλέπεται η διατύπωση απλής, δηλαδή μη δεσμευτικής γνώμης της μέσα σε χρονικό διάστημα τριάντα ημερών επάνω σε επικείμενα νομοσχέδια σχετική με τη φορολογική και τελωνειακή πολιτική. Γενικά οι διατάξεις που σχετίζονται με τον κοινοβουλευτικό έλεγχο της ΑΑΔΕ δεν μπορούν να χαρακτηριστούν περισσότερο από υποτυπώδεις, αλλά γενικότερα το θεσμικό πλαίσιο εισάγει στην κορυφή της ανεξάρτητης αρχής μια ιδιότυπη διαρχία Συμβουλίου Διοίκησης και Διοικητή. Ανεξάρτητα από τις λεπτομέρειες της σχέσης αυτής ή όποιες άλλες καθορίζουν το πλαίσιο λειτουργίας της ΑΑΔΕ διατυπώνεται συμπερασματικά ότι οι νομοθετικές παρεμβάσεις επί της ανεξαρτησίας της φορολογικής διοίκησης έχουν εισαγάγει ευκαιρίες αλλά και κινδύνους. Με την αποπολιτικοποίηση είναι δυνατή η ιδανική εφαρμογή της συνταγματικής αρχής της συνεισφοράς όλων στα δημόσια βάρη σύμφωνα με τις δυνάμεις τους. Ταυτοχρόνως όμως λαμβάνουν χώρα παρεκκλίσεις από καθιερωμένες δομές του δημοσίου δικαίου, τόσο ως προς τις διευρυμένες δυνατότητες της δημόσιας αρχής όσο και ως προς τις περιορισμένες δυνατότητες πολιτικού ελέγχου. Ίσως δεν γίνεται άδικα λόγος «για μια θεμελιώδη συνταγματική μεταβολή ως προς την έννοια και την εμβέλεια της κοινοβουλευτικής και εν τέλει της δημοκρατικής αρχής που δεν μπορεί να περάσει απαρατήρητη»⁷⁴.

5. 2. Η θέση των ηλεκτρονικών βιβλίων και της ηλεκτρονικής τιμολόγησης στο προαναφερθέν πλέγμα συσχετισμών

Μετά από την περιγραφή του τοπίου της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα μέσα από επιλεγμένα στοιχεία και συγκεκριμένους φόρους, μπορεί να εξαχθεί το συμπέρασμα ότι η νοοτροπία φοροδιαφυγής αποτελεί εδραιωμένη πραγματικότητα στη συνείδηση του Έλληνα φορολογούμενου, εξαρτάται δε από τις δυνατότητές του να διαφύγει. Δεν φαίνεται να έχει εφαρμοστεί μια φορολογική πολιτική που να είναι συνεπής ώστε να εμφυσήσει στους πολίτες και την υποχρέωση καταβολής των φόρων τους, επομένως πλάι στην εγγενή τάση για τη μείωση του εισοδήματος κατά το δυνατόν, ακόμα και με παράνομους τρόπους, επιδρά η δομή του φορολογικού συστήματος, με όλες τις παθογένειές του: τη συγκέντρωση χρήματος

⁷⁴ Κουνταζής, Σ.-Ι., *Η ανεξαρτησία της φορολογικής διοίκησης: Δοκιμάζοντας τα όρια της κοινοβουλευτικής αρχής*, 1-34. https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2018/08/AADE_7.8.2018_FINAL.pdf.

σε περιόδους δημοσιονομικών κρίσεων, τη μεταφορά του φορολογικού βάρους σε αυτούς που μπορεί να εντοπίσει ο φορολογικός μηχανισμός και να φορολογήσει στη βάση τους, την ανισότητα στην καταβολή των φόρων, την πολυπλοκότητα και πολυνομία, κ.ά. Εφόσον αυτή η πραγματικότητα έχει εδραιωθεί, ποια προοπτική συνδέεται με τα φορολογικά βιβλία πέραν της ψηφιακής καταγραφής και μεταφοράς των φορολογικών στοιχείων στον server της ΑΑΔΕ με σκοπό τον φορολογικό έλεγχο; Δηλαδή, ποια μπορεί να είναι η συμβολή των ηλεκτρονικών βιβλίων και της ηλεκτρονικής τιμολόγησης στην καταπολέμηση της φοροδιαφυγής, αν δεν απαλειφθούν οι νοοτροπίες απόκρυψης εισοδημάτων και δεν διορθωθεί η φορολογική ηθική στην Ελλάδα; Πρόκειται να γίνει κάτι περισσότερο από το να μετατρέπονται απλώς σε ψηφιακά παραστατικά τα τιμολόγια που έτσι και αλλιώς θα δηλώνονταν, με τις αναγραφόμενες ποσότητες και τιμές που συμφωνούνται, ανεξάρτητα από το αν αυτές οι αναγραφές είναι αληθείας ή όχι; Πώς θα φέρουν στα κρατικά ταμεία τα ηλεκτρονικά βιβλία τον ΦΠΑ που διαρρέει ετησίως, με αποτέλεσμα η μείωση των φορολογικών εσόδων και μόνο από αυτή την κατηγορία φόρου να κυμαίνεται σχεδόν σταθερά σε έναν μέσο όρο του 30%;

Υποστηρίζεται ότι έχει ήδη διαπιστωθεί ότι οι αυστηροί μηχανισμοί ελέγχου και η ηλεκτρονική διακυβέρνηση (e-governance) έχουν συμβάλει στη μείωση της διαφθοράς που σχετίζεται με τη φοροδιαφυγή και την εισφοροδιαφυγή, λόγω των κινδύνων και των κυρώσεων που συνδέονται με τις μεγαλύτερες δυνατότητες εντοπισμού και τον αυξημένο αριθμό φορολογικών ελέγχων που έχουν διενεργηθεί. Μάλιστα είχε εκτιμηθεί, για παράδειγμα, ότι σε αντίθεση με τη μείωση της παραοικονομίας ως ποσοστό του ΑΕΠ από 28% πριν από την κρίση στο 24% το 2013, πιθανότατα αυτό το ποσοστό θα είχε ξεπεράσει το 30% το 2013/2014. Παρόλα αυτά, σημειώνεται ότι συγκρίνοντας τη σχετική σημασία και τα μεγέθη της φοροδιαφυγής, όπως επίσης αποκαλύπτεται από το υψηλό ποσοστό παραοικονομίας και φοροαποφυγής, που αφορά κυρίως στους αυτοαπασχολούμενους και στις επιχειρήσεις, ότι το πρόβλημα της φοροδιαφυγής και της απάτης εξακολουθεί να είναι μεγάλο⁷⁵.

Ίσως η λύση του προβλήματος θα ήταν να αντιμετωπίζονται συγκριτικά προς τα ψηφιακά στοιχεία που αποστέλλουν στην ΑΑΔΕ, οι καταναλωτικές συνήθειες και το ύψος των εξόδων των φορολογούμενων. Έχει τεθεί το ερώτημα αυτό σε μελέτη από τη Βραζιλία, όπου εκφράζεται κάποιος φόβος ότι ένας τέτοιος έλεγχος θα μπορούσε να «εκφοβίσει» ένα ποσοστό φορολογούμενων, ωστόσο δεν φάνηκε αυτό να ξεπερνά το 13% των ερωτηθέντων.

⁷⁵ Mitrakos, P., Bitzenis, A., Kontakos, P., Makedos, I., όπ.π. (υποσημ. 60), p. 201.

Ο κύριος φόβος τους ήταν ότι μπορεί να φανεί πως σε ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα ξόδεψαν περισσότερα από όσα δικαιολογεί η φορολογική τους δήλωση⁷⁶. Αυτό βεβαίως προϋποθέτει, αν θεωρηθεί επαρκές μέτρο, ότι καταγράφεται σε τραπεζικούς λογαριασμούς ή μέσω παραστατικών αγορών το χρήμα που ξοδεύεται, χωρίς να μπορεί να αποδειχτεί αν ένας φορολογούμενος ξοδεύει καθημερινά εκατοντάδες ευρώ στις αγορές του, π.χ. αυτές που επιβεβαιώνονται μόνο με αποδείξεις των καταστημάτων λιανικής πώλησης.

Με άλλα λόγια, ότι καταγραφόταν θα εξακολουθήσει προφανώς να καταγράφεται, όμως είναι ένα ερώτημα αν η ηλεκτρονική τιμολόγηση θα αντιμετωπίσει τις διαρροές χρήματος που έτσι και αλλιώς δεν επρόκειτο να καταγραφεί ποτέ. Σημειώνεται, για παράδειγμα, ότι μετά την Ιταλία παίρνει και η Γαλλία τη σκυτάλη στην ηλεκτρονική τιμολόγηση των συναλλαγών B2B (χονδρική πώληση μεταξύ επιχειρήσεων). Εκφράζεται η πεποίθηση από τις γαλλικές φορολογικές αρχές ότι το μέτρο αυτό θα ωφελήσει στην καταπολέμηση της φοροδιαφυγής στον τομέα του ΦΠΑ, διότι η υποχρέωση έκδοσης ηλεκτρονικών τιμολογίων σε συνδυασμό με τη διαβίβαση πρόσθετων δεδομένων των συναλλαγών θα διευκολύνει τη φορολογική διοίκηση να ελέγχει την αντιστοιχία δηλωθέντος και εισπραχθέντος ΦΠΑ σε πραγματικό χρόνο, καταπολεμώντας έτσι την απάτη. Γίνεται μάλλον, για την ακρίβεια, λόγος για βελτίωση της ικανότητας καταπολέμησης και όχι για καταπολέμηση. Και τονίζεται, πάλι αισιόδοξα, προφανώς, ότι οι αρμόδιοι χάραξης της οικονομικής πολιτικής θα είναι σε θέση να χαράζουν οικονομική πολιτική κατά το δυνατόν εγγύτερη στην οικονομική πραγματικότητα. Προστίθεται ακόμα ότι θα επέλθει μέσω της έκδοσης ηλεκτρονικών παραστατικών η οικειοθελής συμμόρφωση με τη φορολογική νομοθεσία, αλλά και θα συμμορφώνονται οι υπόχρεοι σε φόρο ΦΠΑ με την εκ των προτέρων δήλωση των φορολογικών τους δηλώσεων. Επίσης θα επιταχυνθούν οι διαδικασίες και θα μειωθεί το κόστος της τιμολόγησης, ώστε θα γίνει σύντομα απόσβεση του κόστους που θα καταβάλουν οι επιχειρήσεις ώστε να ανταποκριθούν στη νέα ψηφιακή πραγματικότητα⁷⁷. Ωστόσο δεν είναι βέβαιο ότι υπάρχουν πολλά περιθώρια διαφοροποίησης της τρέχουσας κατάστασης, μάλιστα ίσως μεγαλύτερο πρόβλημα αποτελούν οι συναλλαγές B2C (επιχείρηση προς καταναλωτή) οι οποίες είναι τις ημέρες μας, τουλάχιστον μέσω του διαδικτύου, αναρίθμητες. Σημειώνεται χαρακτηριστικά ότι ο κυβερνοχώρος επηρεάζει την

⁷⁶ Agular, G. N., de, Gouveia, L. B., «The benefits' program of electronic invoice as a tool to tackle tax evasion». International Journal of Advanced Engineering Research and Science, 7, 399. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/347310866_The_benefits'_program_of_electronic_invoice_as_a_tool_to_tackle_tax_evasion.

⁷⁷ Taxheaven, «Υποχρεωτική ηλεκτρονική τιμολόγηση B2B και στη Γαλλία». Taxheaven, 1.2.2022. Ανάκτηση από <https://www.taxheaven.gr/news/58023/ypoxrewtikh-hlektronikh-timologhsh-b2b-kai-sth-gallia>.

είσπραξη του ΦΠΑ, καθώς είναι αδύνατο στις συναλλαγές Business to Consumer (B2C) να εισπραχθεί, εφόσον ο ξένος διαδικτυακός πωλητής δεν έχει φυσική παρουσία και δεν έχει εγγραφεί για απόδοση ΦΠΑ στη χώρα αγοράς. Στις συναλλαγές Business to Business (B2B), εφόσον αγοράζονται αγαθά ή υπηρεσίες που πληρούν τις προϋποθέσεις για πίστωση φόρου εισροών στον αγοραστή της τοπικής επιχείρησης, η απώλεια εσόδων ΦΠΑ μπορεί να είναι ασήμαντη.. Δηλαδή, με την προϋπόθεση ότι δεν διεξάγονται απάτες, το εμπόριο μεταξύ επιχειρήσεων είναι σχεδόν αδύνατον να επιδείξει δραματικά διαφοροποιημένες συναλλαγές σε σύγκριση με ό,τι είναι ήδη γνωστό, ενώ το εμπόριο ανάμεσα σε επιχειρήσεις και καταναλωτές έχει πολύ μεγάλα περιθώρια για απώλεια φορολογικών εσόδων, ακριβώς λόγω των ιδιοτήτων του διαδικτύου και της εμπορικής θέσης της κάθε πλευράς. Γενικά το διασυνοριακό εμπόριο δημιουργεί νέες προκλήσεις για τα συστήματα ΦΠΑ ελλείψει διεθνούς πλαισίου καταχώρισης και διαχείρισης πληρωμών σε μεγάλο αριθμό φορολογικών αρχών, ενώ η διαχείριση φορολογικών υποχρεώσεων από μεγάλο όγκο συναλλαγών χαμηλής αξίας είναι διοικητικά δύσκολη⁷⁸.

Μπορούν να αναφερθούν και άλλα ακόμα παραδείγματα τα οποία θα δείξουν ότι η εφαρμογή της ηλεκτρονικής τιμολόγησης δεν πρόκειται να αποτελέσει την πανάκεια για το πρόβλημα της φοροδιαφυγής, και μάλλον πρέπει να αντιμετωπίζονται ως τρόπος των νομοταγών πολιτών να μεταφέρει στις αρμόδιες φορολογικές αρχές με αμεσότερο και ταχύτερο τρόπο τα φορολογικά στοιχεία τους ώστε να καταβληθούν εγκαίρως οι αναλογούντες φόροι. Άλλωστε επισκοπώντας τις διάφορες απόψεις που έχουν εκφραστεί, φαίνεται ότι κάθε άλλη παράμετρος απαντάται σε αυτές πολύ περισσότερο από όσο γίνεται λόγος για την πάταξη της φοροδιαφυγής, που μάλιστα δεν φαίνεται να συνδέεται και με το αιτιολογικό που διέπει το όλο σκεπτικό για την ενδεχόμενη αυτή λειτουργία. Κυρίως τονίζονται σχετικά με την προοπτική της χρήσης των ηλεκτρονικών βιβλίων οι ακόλουθες ωφέλειες, μάλιστα όπως τις περιγράφουν οι ίδιοι οι οικονομικοί διευθυντές⁷⁹:

- Ψηφιακός μετασχηματισμός της φορολογικής διοίκησης και της σχέσης της με τις επιχειρήσεις. Αυτό συνεπάγεται την ψηφιακή εκπλήρωση των φορολογικών υποχρεώσεων μέσω της αυτοματοποίησης της συμπλήρωσης των φορολογικών δηλώσεων, ταυτόχρονα με την απαλλαγή από υποχρεώσεις όπως η υποβολή καταστάσεων πελατών και προμηθευτών. Πρώτιστο όφελος θα είναι δηλαδή η

⁷⁸ Hadzhieva, E., *Tax Challenges in the Digital Economy*, European Parliament, 2016, p. 31. Ανάκτηση από https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/579002/IPOL_STU%282016%29579002_EN.pdf.

⁷⁹ Δημοσθένους, Γ., myDATA: Στόχος Φοροδιαφυγή και Πλαστά Τιμολόγια, *Finance*, 11.05.2021. Ανάκτηση από <https://financepro.gr/2021/05/11/mydata-stochos-forodiafygi-kai-plasta-timologia/>.

μετάβαση προς την ψηφιακή εποχή. Μάλιστα θεωρείται ότι ο συνδυασμός ηλεκτρονικών βιβλίων και ηλεκτρονικής τιμολόγησης μέσω παρόχου συνιστούν το δυναμικότερο βήμα του Υπουργείου Οικονομικών ως προς τον ψηφιακό μετασχηματισμό των λογιστηρίων και τον εκσυγχρονισμό της εφοδιαστικής αλυσίδας.

- Διευκόλυνση / ελάφρυνση της φορολογικής υπηρεσίας για την ετοιμασία των ενημερωτικών δηλώσεων και της επιστροφής φόρου: μη υποβολή ενοποιημένων λογαριασμών πελατών-προμηθευτών, περιοδικές επιστροφές ΦΠΑ κ.ά. Πρέπει να προστεθεί εδώ η μεγάλη σημασία της προβλεπόμενης διακράτησης του ΦΠΑ σε ειδικό λογαριασμό αμέσως από τη φορολογική αρχή τη στιγμή που εκδίδεται ένα τιμολόγιο. Δηλαδή θα γίνεται αυτόματη πληρωμή του ΦΠΑ χωρίς δηλώσεις.
- Αντιμετώπιση της γραφειοκρατίας μέσω της υιοθέτησης ηλεκτρονικών συστημάτων εξυπηρέτησης πολιτών αλλά και αντίστοιχων εργαλείων προς όφελος των επιχειρήσεων, όπως τουλάχιστον έχει δείξει η σχετική εμπειρία από το εξωτερικό. Σημειώνεται ότι η πάταξη της γραφειοκρατίας αποτελεί μονόδρομο για ένα κράτος στο οποίο η δυσλειτουργία αυτή μαζί με το ύψος της φορολογίας έχει αποτελέσει λόγο αποφυγής επενδύσεων. Πλέον τη γραφειοκρατία θα αντιμετωπίσει μια νέα μορφή management υπό τη μορφή της Ψηφιακής Διακυβέρνησης.
- Γρήγορη διακίνηση και αποθήκευση δεδομένων, με αποφυγή λαθών και αποθήκευση σε κέντρα δεδομένων. Θα απαλειφθεί με αυτόν τον τρόπο και το κόστος της διαδικασίας αρχειοθέτησης, που θα αυτοματοποιηθεί.
- Μείωση εξόδων επιχειρήσεων για υλικά που έως πρότινος διευκόλυναν την έκδοση έντυπων παραστατικών, όπως το χαρτί, το μελάνι, οι εκτυπωτές, αλλά και για διαδικασίες, όπως το κόστος αποστολής των τιμολογίων σε πελάτες. Και μόνο μέσω αυτής της συνεισφοράς θα είναι δυνατή η γρήγορη απόσβεση της χρήσης εφαρμογών e-invoicing. Γενικά, εκφράζεται η πεποίθηση ότι θα εξαλειφθούν τα λειτουργικά και διαχειριστικά κόστη τα οποία επιφέρει η συνολική διαδρομή του χάρτινου τιμολογίου, αποδίδοντας ένα όφελος το οποίο δεν είναι ευκαταφρόνητο: ετησίως διακινούνται στην Ελλάδα περί τα 330 εκ. τιμολόγια, με αποτέλεσμα το κόστος διαχείρισης να ξεπερνά το 1 δισ. ευρώ. Υπολογίζεται ότι από το 2021 έως το 2024 η εφαρμογή του μέτρου θα επεκταθεί από το 10% στο σύνολο των εκδοθέντων παραστατικών.
- Ανταγωνιστικότητα των εταιρειών, τόσο λόγω της μείωσης των εξόδων λειτουργίας

τους όσο και χάρη στα σημαντικά φορολογικά κίνητρα τα οποία απολαμβάνουν όσοι προχωρούν σε ηλεκτρονική τιμολόγηση μέσω παρόχου, ο οποίος είναι βεβαίως πιστοποιημένος. Ας σημειωθεί ότι έχει γίνει πιστοποίηση παρόχου και για B2G συναλλαγές, δηλαδή των επιχειρήσεων με το κράτος. Το κόστος τιμολόγησης θα μειωθεί κατά 60% περίπου.

- Απαλλαγή από την παραδοσιακή τακτική της αποφυγής επενδύσεων ως μη παραγωγικών. Αυτό πρόκειται να λάβει χώρα με την εφαρμογή μέτρων όπως η δήλωση του Πραγματικού Δικαιούχου, ο συστηματικός έλεγχος των συναλλαγών που πραγματοποιούνται ανάμεσα σε ομίλους, αλλά και η εφαρμογή πολυπλοκότερων μέσων ελέγχου. Εξάλλου, θα είναι δυνατή η σταχυολόγηση αναφορών και αναλύσεων κρίσιμων για την πορεία των επιχειρήσεων, που θα χαράσσεται σύμφωνα με ισχυρά αντικειμενικά δεδομένα.
- Οικολογική συνεισφορά μέσω της μείωσης των ποσοτήτων χαρτιού, ώστε οι εταιρείες θα έχουν και το όφελος *«της μείωσης του οικολογικού αποτυπώματός τους»*.
- Διευκόλυνση των διαδικασιών οι οποίες αντιμετωπίζουν δυσχέρειες στη διεκπεραίωσή τους που προκαλούνται από κρίσεις όπως αυτή του Covid-19, με αντίκτυπο στη δια ζώσης επαφή των συμβαλλομένων μερών και με συνέπεια την εφαρμογή μεθόδων όπως η τηλε-εργασία. Θα είναι δηλαδή δυνατή η εφαρμογή της τιμολόγησης για κάθε εταιρεία, ανεξαρτήτως μεγέθους, και πέρα από τις συνήθειες ανάγκες της σε έμπυχο δυναμικό.
- Πάταξη της φοροδιαφυγής σε συνδυασμό με εντατικούς ελέγχους. Κυρίως θα αντιμετωπισθεί το πρόβλημα της χρήσης πλαστών εγγράφων, που προκαλούν μεγάλες οικονομικές βλάβες στα φορολογικά έσοδα και τις ασφαλιστικές εισφορές. Την αντιμετώπιση του προβλήματος των εικονικών παραστατικών τονίζουν περισσότεροι του ενός οικονομικοί διευθυντές. Σημειώνεται επίσης ότι αφού άλλαξε ο τρόπος τιμολόγησης των προϊόντων και υπηρεσιών, διαφοροποιήθηκε και φυσικά αναδιοργανώθηκε και το σύνολο των ενεργειών που ακολουθούν οι επιχειρήσεις ώστε να εκπληρώνουν τις φορολογικές τους υποχρεώσεις. Μάλιστα είναι η πρώτη φορά κατά την οποία φαίνεται ότι *«εφαρμόζονται κοινά αποδεκτοί κανόνες διαφάνειας σε όλη την αλυσίδα έκδοσης, αποθήκευσης, επεξεργασίας και ελέγχου των τιμολογίων»* και δίνεται η ευκαιρία στο κράτος να υπολογίζει με ακρίβεια τα φορολογικά του έσοδα, καθώς είναι ορθολογικότερη η στόχευση των φορολογικών ελέγχων. Η ηλεκτρονική διασταύρωση των στοιχείων θα κάνει γενικά την είσπραξη

των φόρων και την αντιμετώπιση της φοροδιαφυγής πλέον αποτελεσματικές, με αποτέλεσμα την εφαρμογή ενός αξιόπιστου φορολογικού συστήματος, την αύξηση των φορολογικών εσόδων και την αύξηση των πόρων που μπορούν να διοχετευτούν σε άλλες κρατικές λειτουργίες.

- Γνώση σε πραγματικό χρόνο των κύκλων εργασιών κάθε εταιρείας από την ΑΑΔΕ, αλλά και κάθε ελεύθερου επαγγελματία, ώστε όταν προκύπτει ανάγκη διασταύρωσης, αυτή να είναι δυνατή σε ελάχιστο χρόνο και έτσι να αντιμετωπίζονται άμεσα παράξενες φορολογικές συμπεριφορές. Σημειώνεται ωστόσο ότι *«μέρος του ανταγωνισμού αν και μικρό, συνεχίζει να πουλά χωρίς έκδοση του αναλόγου παραστατικού, ευελπιστούμε επομένως ότι η Καθολική και υποχρεωτική χρήση της ηλεκτρονικής τιμολόγησης θα εξαλείψει όχι μόνο την φοροδιαφυγή που είναι και ο στόχος της αλλά και τον αθέμιτο ανταγωνισμό»*. Επίσης σημειώνεται ότι θα είναι δυνατή η διασταύρωση όλων των επιχειρηματικών συναλλαγών σε συνδυασμό με τον εκσυγχρονισμό της φορολογικής διοίκησης και των επιχειρήσεων, καθώς και ο *«άμεσος δειγματοληπτικός φορολογικός έλεγχος»*. Με την πρόσβαση της φορολογικής διοίκησης στην πλατφόρμα myDATA ο ελεγκτικός μηχανισμός θα αποκτήσει πρόσβαση σε σύνολο πληροφοριών που θα επιτρέπουν άμεσους ελέγχους και διασταυρώσεις.
- Δικαιότερο ίσως φορολογικό σύστημα με όφελος για την κοινωνία, καθώς θα προαχθεί η διαφάνεια των συναλλαγών και τα φορολογικά μέτρα που θα λαμβάνονται θα έχουν έναν πιο δίκαιο χαρακτήρα. Διότι πλέον θα στηρίζονται δε δεδομένα και όχι σε εκτιμήσεις. Το κράτος αναμένεται δηλαδή να εκσυγχρονιστεί και ως προς την ηθική διαχείριση αλλά και την αντιμετώπιση των πολιτών.

Ανεξάρτητα, τέλος, από τις δυνατότητες της υποχρεωτικής εφαρμογής της ηλεκτρονικής τιμολόγησης καθώς και των συνδυαζόμενων με αυτή ηλεκτρονικών βιβλίων να αντιμετωπίσουν τη φοροδιαφυγή, είναι αναγκαίο να σημειωθεί ότι στην καλύτερη περίπτωση το ποσό που πρόκειται να εξοικονομηθεί υπολογίζεται ότι θα είναι περίπου 1,5 δισ. ευρώ. Σταδιακά υπολογίζεται ότι μπορούν να εξοικονομηθούν 2 δισ. ευρώ, εφόσον πραγματοποιηθεί καλύτερη διαχείριση και έλεγχος των δημόσιων δαπανών μέσω της νέας ηλεκτρονικής πλατφόρμας. Το 1,5 δισ. υπολογίζεται ότι μπορεί να εξοικονομηθεί στα δύο τρίτα του από τη βελτίωση της φορολογικής συμμόρφωσης, ενώ στο υπόλοιπο ένα τρίτο του από την άμεση φορολογία. Διότι έτσι πρόκειται να έρθουν στο φως εισοδήματα τα οποία

έως πρότινος παρέμεναν κρυφά. Φυσικά στο γενικό όφελος πρέπει να προστεθεί και η εξακρίβωση ψευδών δηλώσεων πιστοποιητικών ΦΠΑ⁸⁰. Πολύ ενδιαφέροντα είναι τα αριθμητικά στοιχεία τα οποία αφορούν στα εικονικά τιμολόγια τα οποία κυκλοφορούν στην αγορά, αφού ο εντοπισμός τους αποτελεί ίσως το κυριότερο μέσο για την καταπολέμηση της φοροδιαφυγής στον εν λόγω τομέα. Είναι πιθανό ότι θα είναι δυνατή η μείωσή τους ακόμα και σε ποσοστό 80%, η δε σημασία αυτής της μείωσης προκύπτει από το εξής, μεταξύ άλλων: από το 2009 έως το 2012 είχαν εκδοθεί 503.203 πλαστά και εικονικά τιμολόγια, η αξία των οποίων ανερχόταν σε περισσότερα από 5 δισ. Με βάση αυτή τη μέτρηση τα φορολογικά έσοδα τα οποία χάνονται για το κράτος ετησίως από τη μη απόδοση ΦΠΑ είναι 2 δισ.⁸¹

Δεν μπορεί σε καμία περίπτωση να αμφισβητηθεί ότι 1,5 έως 2 δισ. ετησίως πρόκειται να αποτελέσουν μεγάλη ανακούφιση για την ελληνική οικονομία, ωστόσο είναι αναμενόμενο αυτό να συμβεί εφόσον τηρηθούν όλα τα προβλεπόμενα. Περαιτέρω, για την πραγματική εκτίμηση της συμβολής του μέτρου, πρέπει να αναφερθούν τα ποσά τα οποία αφορούν στη φοροδιαφυγή από τον ΦΠΑ στον τομέα της αυτοαπασχόλησης, αφού για αυτόν είναι που ουσιαστικά γίνεται λόγος ως προς την ηλεκτρονική τιμολόγηση και τα ηλεκτρονικά βιβλία. Τα στοιχεία από την πρώτη χρονιά της κρίσης, δηλαδή το 2009, έδειξαν ότι το εισόδημα που είχε αποκρυφτεί στον ευρύ τομέα της αυτοαπασχόλησης ήταν 28,2 δισ. Με την εφαρμογή φορολογικού συντελεστή επί του εισοδήματος αυτού, διαπιστώθηκε ότι τα διαφυγόντα φορολογικά έσοδα από τον φόρο εισοδήματος των αυτοαπασχολούμενων ήταν περί τα 11,2 δισ. ευρώ. Μετά από αναγωγή σε όρους ΑΕΠ για το ίδιο έτος, υπολογίστηκε ότι η φοροδιαφυγή αυτή αντιστοιχούσε σε 4,7% του ΑΕΠ. Μάλιστα ταυτοχρόνως συνάγεται από το γεγονός ότι αν υπολογιστούν και οι μισθωτοί, οι οποίοι ανεβάζουν μαζί με τους αυτοαπασχολούμενους τα μη δηλωθέντα εισοδήματα στα 50 δισ., πρέπει να προστεθούν στα απολεσθέντα φορολογικά έσοδα, δηλαδή στα 11,2 δισ. άλλα 9,5. Βεβαίως από τα 9,5 δισ. φοροδιαφυγή αντανακλούν τα 6,2, όμως και πάλι το ποσό είναι μεγάλο. Τα πράγματα δεν φαίνεται να καλυτέρευαν στη συνέχεια και μάλλον το αντίθετο συνέβη. Διότι σύμφωνα με έκθεση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής δημοσιευμένη το 2015, το έλλειμμα ΦΠΑ στην Ελλάδα ήταν 34% το 2013, ποσοστό που αντιστοιχούσε σε απώλεια φορολογικών εσόδων 6,6 δισ. Είναι ενδιαφέρον το σχόλιο ότι ενώ το ποσό αυτό αποδίδεται πιθανότητα κατά κύριο λόγο

⁸⁰ Capital.gr, Αύξηση των εσόδων κατά 1,5 δισ. ευρώ θα φέρουν τα ηλεκτρονικά βιβλία, Capital.gr, 4.12.2021. <https://www.capital.gr/tax/3599758/auxisi-ton-esodon-kata-1-5-dis-euro-tha-feroun-ta-ilektronika-biblia>.

⁸¹ Taxheaven, Μείωση έως 80% στα πλαστά και εικονικά τιμολόγια φέρνει η ηλεκτρονική τιμολόγηση, Taxheaven, 29.4.2015. <https://www.taxheaven.gr/news/23355/meiwsh-ews-80-sta-plasta-kai-eikonika-timologia-fernei-h-hlektronikh-timologhsh?nomobile=1>.

στη φοροδιαφυγή, η αναποτελεσματικότητα των φοροεισπρακτικών μηχανισμών φαίνεται να έχει και αυτή κάποιο μερίδιο ευθύνης στο τελικό ποσό. Για το 2013, μετά τα παραπάνω, υπολογίστηκε ότι τα απολεσθέντα έσοδα από τον ΦΠΑ αντιστοιχούσαν σε ποσοστό 3,5% του ΑΕΠ⁸². Μπορούμε, τέλος, στο σημείο αυτό να παραπέμψουμε στο δεύτερο κεφάλαιο αυτής της εργασίας, όπου έγινε λόγος για τον ΦΠΑ και συγκεντρώθηκαν αρκετά στοιχεία για την πρώτη εικοσαετία του 21^{ου} αιώνα, τα οποία δικαιολογούν όσα μόλις αναφέρθηκαν σχετικά με τα απολεσθέντα έσοδα σε αυτόν τον τομέα.

⁸² Ernst & Young, *όπ.π.* (υποσημ. 9), σ. 77-78.

6. Συμπεράσματα και Προτάσεις

1. Η αποτίμηση της εξέλιξης της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια της εικοσαετίας, όμως και με αναφορά σε στοιχεία που αφορούσαν και στο προηγούμενο αυτής διάστημα, έδειξαν ότι εξελίσσονται οι τρόποι και επιδεινώνονται τα ποσά και ποσοστά, χωρίς να εξελίσσεται και η πολύ κρίσιμη παράμετρος της ανάπτυξης φορολογικής συνείδησης των Ελλήνων πολιτών. Κατά καιρούς δηλαδή «ανακαλύπτονται» τρόποι οι οποίοι καταφέρνουν και ξεπερνούν τις όποιες φορολογικές διατάξεις, ώστε τα υπολογιζόμενα έσοδα από τη διαφυγή φόρων για όσους παρανομούν να παραμένουν σχετικά στα ίδια επίπεδα και ενδεχομένως να αυξάνονται.
2. Σαφώς το μεγαλύτερο πρόβλημα παρουσιάζεται στον τομέα της αυτοαπασχόλησης και στην ουσία στην οικονομία η οποία συνδέεται άμεσα με την απόδοση ΦΠΑ. Μπορεί να υποθεθεί ότι η πρόδος που κάνει ο φορολογικός μηχανισμός κατά καιρούς δεν έγκειται στο ότι καταπολεμά πραγματικά τη φοροδιαφυγή και συγκεντρώνει τα έσοδα που κανονικά θα έπρεπε να συγκεντρώνονται σε μια ιδανική φορολογική συνθήκη, ή δεν αυξάνει τις εισπράξεις κατά τρόπο ώστε να πλησιάζουν ικανοποιητικά στα έσοδα αυτά. Στην ουσία αυτό που συμβαίνει είναι να τοποθετείται κάποιο πλαφόν εσόδων σύμφωνα με αυτά που έχουν παρατηρηθεί ως προς τη μέγιστη δυνατή εισπραξιμότητα, και να εφαρμόζονται μηχανισμοί για την είσπραξη των εσόδων αυτών χωρίς ιδιαίτερο σκεπτικό για τη διεισδυτικότητα των μέτρων στη σκοτεινή παραοικονομία και τη αδήλωτη διακίνηση του χρήματος.
3. Τα ηλεκτρονικά βιβλία έχουν θεωρηθεί από πολλούς ως μια ιδιαίτερα προωθητική του ψηφιακού εκσυγχρονισμού της φορολογικής Διοίκησης αλλά και του πλαισίου λειτουργίας των επιχειρήσεων κίνηση και μέθοδος, αλλά είναι γνώμη μας ότι αποτελούν περισσότερο ένα πλεονέκτημα ταχύτητας και μείωσης εξόδων. Ταχύτητας που ευνοεί τη φορολογική διοίκηση και εξυπηρετεί την άμεση καταγραφή των δηλωθεισών συναλλαγών, ώστε να είναι δυνατή η αμεσότερη είσπραξη του ΦΠΑ και η μείωση κατά το δυνατόν της πλαστογραφίας των παραστατικών για λόγους μη καταβολής των αναλογούντων φόρων στο ακέραιο. Και μείωσης εξόδων για τις επιχειρήσεις οι οποίες θα απαλλαγούν από την έντυπη διαδικασία έκδοσης παραστατικών, ωστόσο αφού περάσει ένα διάστημα για να αποσβεστούν τα έξοδα που σχετίζονται με την υιοθέτηση των κατάλληλων ψηφιακών εφαρμογών. Με τη

σειρά του ο φορολογικός μηχανισμός θα έχει την ευκαιρία της μείωσης των ωρών εργασίας που απαιτούνται για τις χρονοβόρες διασταυρώσεις στοιχείων τα οποία δεν είναι διαθέσιμα ηλεκτρονικά και φυσικά θα δοθεί η ευκαιρία για περισσότερες διασταυρώσεις και φυσικά για τον εντοπισμό μεγαλύτερου αριθμού παραβατών.

4. Σαφώς για να επιτύχουν οι νέες υποχρεωτικές διαδικασίες για την ηλεκτρονική τιμολόγηση και την αντίστοιχη τήρηση ηλεκτρονικών βιβλίων θα πρέπει να δοθεί κάποιο περιθώριο χρόνου ώστε να εκπαιδευτούν οι απαραίτητοι έμπυχοι πόροι για να αντεπεξέλθουν στις υποχρεώσεις τους. Αυτό αφορά και στις επιχειρήσεις αλλά και στον φορολογικό μηχανισμό. Αφενός οι επιχειρήσεις θα πρέπει να στελεχώνονται με λογιστικό δυναμικό το οποίο θα είναι καταρτισμένο στη νέα τεχνολογία, κάτι που δεν ισοδυναμεί φυσικά με πρόταση αντικατάστασης των ήδη απασχολούμενων σε αυτές λογιστών αλλά με την τάχιστη επιμόρφωσή τους ώστε να συνεργάζονται με τους διαπιστευμένους παρόχους και να επιτυγχάνονται με αυτόν τον τρόπο ποιοτικά αποτελέσματα. Αφετέρου ο φορολογικός μηχανισμός πρέπει να είναι σε θέση ανά πάσα στιγμή να συμπαρασταθεί στις επιχειρήσεις, είτε με την παροχή οδηγιών που αποσαφηνίζουν όλες τις λεπτομέρειες της διαδικασίας είτε με την τεχνική υποστήριξη όσο η υποχρεωτική διαδικασία βρίσκεται ακόμα στα πρώτα στάδιά της. Όμως οι προοπτικές αυτές συνεπάγονται πιθανές αλλαγές στην οργάνωση και διοίκηση, τουλάχιστον ως νοοτροπίας, τόσο των επιχειρήσεων όσο και του φορολογικού μηχανισμού.
5. Όπως ήδη σημειώθηκε, δεν αναμένεται να μειωθεί με τη χρήση των ηλεκτρονικών βιβλίων και της ηλεκτρονικής τιμολόγησης θεαματικά η φοροδιαφυγή, εκτός αν πρέπει να θεωρηθεί πολύ μεγάλη πρόοδος η μείωσή της κατά 10-25% περίπου. Διότι τόση περίπου υπολογίζεται ότι μπορεί να είναι η μείωση του προβλήματος αν αναλογιστούμε ότι περιορίζεται μόνο στον τομέα του ΦΠΑ, ο οποίος φαίνεται ότι σημειώνει ετήσιες απώλειες που έχουν υπολογιστεί ακόμα και στα 11 και πλέον δισ. για ορισμένα έτη. Αν δηλαδή υπολογισθεί ότι εφόσον πάνε όλα καλά το φορολογικό κέρδος θα είναι 1,5 ή ακόμα και 2 δισ. τότε δεν μπορεί η αναχαίτιση του φαινομένου να ξεπεράσει το 25% για τα έτη που ο ΦΠΑ έχει υπολογισθεί στο κατώτερο δυνητικό εισπρακτικό ποσοστό του. Αντιθέτως για τα έτη που ο ΦΠΑ υποτίθεται ότι θα έπρεπε να ανέλθει στην ανώτερη δυνητική ειπρακτική στάθμη του (αν τα 11,2 δισ.) του 2009 την αντικατοπτρίζουν πράγματι, τότε το φορολογικό κέρδος εδώ δεν αντιστοιχεί σε ποσοστό μεγαλύτερο του 10% περίπου των απολεσθέντων εσόδων.

6. Μετά την παράθεση των ανωτέρω ποσών και ποσοστών φαίνεται ότι παραμένει το οξύ πρόβλημα της μεγάλης φοροδιαφυγής, ειδικά αν συνυπολογισθεί σε αυτό και το απολεσθέν μέρος που αντιστοιχεί σε φυσικά πρόσωπα τα οποία δεν έχουν δοσοληψίες που θα απαιτούσαν ΦΠΑ, πράττουν όμως σημαντικές κρυφές οικονομικές συναλλαγές μεγάλου ύψους. Επομένως οι όποιες προτάσεις μπορούν να γίνουν μετά την ολοκλήρωση αυτής της εργασίας είναι λογικό να κινούνται στο γενικό πλαίσιο των προτεινόμενων κατά καιρούς μέτρων σχετικά με την πάταξη της φοροδιαφυγής, αν και πλέον μπορεί σε αυτά να ενταχθεί η εφαρμογή της ηλεκτρονικής τιμολόγησης και η τήρηση ηλεκτρονικών βιβλίων. Τα μέτρα αυτά, σύμφωνα και με τα συμπεράσματα της εργασίας, μπορούν να είναι τα εξής:
- i. Αν η ηλεκτρονική καταγραφή των συναλλαγών που ενέχουν τη διαδικασία απόδοσης ΦΠΑ αναμένεται να αποτελέσει τρόπο παρακολούθησης των οικονομικών δοσοληψιών ανάμεσα στις επιχειρήσεις ή ανάμεσα σε αυτές και τους πολίτες ή/και το κράτος, τότε θα πρέπει να επικρατήσει κάποιο σκεπτικό σχετικά με τη γενίκευση της καταγραφής των συναλλαγών και στους υπόλοιπους τομείς συναλλαγών. Η ταχύτερη δυνατή κατάργηση του φυσικού χρήματος στις δοσοληψίες επάνω από ένα ύψος και η αντικατάστασή του από το πλαστικό χρήμα ακόμα και για μικροποσά θα μπορούσε να αποφέρει πολύ περισσότερα έσοδα στο κράτος, δεδομένου ότι θα φάνταζε μάλλον αδύνατη η απόκρυψη αγοραπωλησιών που είναι χιλιάδες καθημερινά και γίνονται από μεγάλο αριθμό πολιτών. Για παράδειγμα, τα ποσά που πληρώνονται καθημερινά στα super market παραμένουν σε πολύ μεγάλο ποσοστό τους φυσικά, δηλαδή δεν έχει καθιερωθεί η καταβολή τους ακόμα μέσω κάρτας. Πρέπει προφανώς η πολιτεία να σκεφτεί ότι η υποχρέωση για αγορά όλων των προϊόντων κατά τρόπο ώστε θα καταγράφεται άμεσα θα αποφέρει και φορολογικά οφέλη ως προς το πραγματικό εισόδημα των πολιτών, ενώ θα καταπολεμήσει και την αδήλωτη και παράνομη εργασία, που σε περιόδους κατά τις οποίες σημειώνονται μεγάλες μετακινήσεις προσφύγων μπορεί να διογκώνεται. Είναι αμφίβολο ότι θα δεχόταν ο οποιοσδήποτε να εργάζεται παράνομα εάν δεν ήταν σε θέση να πραγματοποιήσει την παραμικρή αγοραπωλησία χωρίς να είναι σε θέση να δικαιολογήσει την προέλευση του χρήματος που διαθέτει.
 - ii. Η δημιουργία φορολογικής συνείδησης πρέπει να αποτελέσει άμεσο σχέδιο του φορολογικού μηχανισμού ακόμα και αν φαίνεται ότι πρόκειται για μακροπρόθεσμη

«επένδυση». Δεν θα μπορούσε πάντως να είναι διαφορετικά τα πράγματα δεδομένου ότι πρέπει να καταπολεμηθούν νοοτροπίες βαθιά ριζωμένες στη συνείδηση του Έλληνα φορολογούμενου, ο οποίος ακόμα και αν δεν έχει τεράστιο όφελος από την παραβατική πρακτική του, προβαίνει σε αυτή απλώς επειδή «έχει συνηθίσει» ή «μπορεί να το κάνει». Φυσικά μια τέτοια εκστρατεία διαφοροποίησης της τρέχουσας κουλτούρας θα πρέπει να κινηθεί προς δύο κατευθύνσεις. Αφενός προς την κατεύθυνση της κατανόησης των φορολογικών διατάξεων, αφετέρου προς την κατεύθυνση της παροχής κινήτρων τα οποία θα συμβαδίσουν με τη φορολογική συνείδηση και θα συνδέσουν τη φορολογική συμμόρφωση με μεγαλύτερη νοηματοδότηση εκ μέρους των πολιτών.

- iii. Η κατανόηση του φορολογικού συστήματος θα απορρέει από τη σταθερότητα και την απλοποίησή του. Η συνήθης πολυνομία και η διαρκής διόρθωση διατάξεων, ώστε να υποχρεώνεται ο πολίτης αφού λάβει υπόψη του έναν νόμο να αναζητά στη συνέχεια πιθανές τροποποιήσεις των διατάξεών του με επόμενα νομοθετήματα δεν βοηθά καθόλου προς αυτή την κατεύθυνση. Θα μπορούσε εδώ να συσταθεί η ίδρυση κάποιας νομικής υπηρεσίας ανά αρμόδιο υπουργείο ή μιας συνολικής σε ένα υπουργείο που θα έχει αρμοδιότητα και στα υπόλοιπα, για να γίνει μια συγκέντρωση των νομοθετημάτων κατά τον ιουστινιάνειο τύπο των Νεαρών, όπως διαπιστώθηκε με μια αναζήτηση ανάλογων ιστορικών πρακτικών σχετικά με τέτοιου είδους συγκεντρώσεις. Αν μάλιστα αναλογιστούμε ότι βρισκόμαστε στην ψηφιακή εποχή, τότε καθόλου δεν θα κοστίσει σε υλικά όπως το χαρτί αυτή η συγκέντρωση της νομοθεσίας, δεδομένης της δυνατότητας για ψηφιακή έκδοσή της και ανάρτηση στις ιστοσελίδες των διαφόρων υπουργείων.
- iv. Ως προς την κατεύθυνση των κινήτρων αυτά μπορούν να είναι πολλά και να απαιτήσουν ώρες συζήτησης και πολυσέλιδη διατύπωση. Μπορούν ωστόσο να αναφερθούν εν συντομία τα σημαντικότερα: α) έμπρακτη ανάδειξη της σημασίας της ψηφιακής τεχνολογίας τιμολόγησης και λογιστικών βιβλίων κατόπιν διεξαγωγής πλήθους ελέγχων οι οποίοι αποδεδειγμένα θα συνδέονται με κυρώσεις για τους παραβάτες. Θα αναπτυχθεί έτσι αίσθημα δικαιοσύνης για το φορολογικό σύστημα, ιδιαίτερα αν οδηγούνται στη δικαιοσύνη πραγματικά μεγάλοι φοροδιαφεύγοντες, ο εντοπισμός των οποίων θα έχει σημαντικό οικονομικό αντίκρυσμα για το κράτος, β) καταπολέμηση της διαφθοράς και της ίδιας της φορολογικής διοίκησης, ιδιαίτερα μέσω διασταυρώσεων των εσόδων και εξόδων των εφοριακών καθώς και των

περιουσιακών τους στοιχείων, έως και το σημείο διασταύρωσης που μπορεί να αποκαλύπτει εγγραφές μεγάλων περιουσιών σε στενά συγγενικά πρόσωπα, γ) προσπάθεια ανεύρεσης ουσιαστική λύσης για τον έλεγχο και του φορολογικού μηχανισμού εν γένει, δηλαδή για την εξέταση της αξιοπιστίας των φορολογικών αρχών κατά καιρούς και δη της ΑΑΔΕ, που βεβαίως δεν προτείνουμε να γίνει υποχείριο πολιτικών εξαρτήσεων, χάνοντας την ανεξαρτησία της. Ωστόσο κάποια δημοσιοποίηση στοιχείων θα πρέπει να τίθεται στη διάθεση των πολιτών κατά καιρούς, ώστε να είναι δυνατή μέσω δημόσιων διαβουλεύσεων μια εκτενής συζήτηση για τη φύση, τους στόχους και τα επιτεύγματα της ΑΑΔΕ σε τακτά χρονικά διαστήματα, δ) αναπροσαρμογή των φορολογικών συντελεστών ώστε να εναρμονιστούν με εκείνους της ευρωπαϊκής ένωσης κατά τρόπο ώστε να λαμβάνονται υπόψη οι μισθοί και τα έσοδα των Ελλήνων πολιτών σε σχέση με το πραγματικό κόστος ζωής. Δεν είναι καθόλου ενθαρρυντικό το γεγονός ότι η Ελλάδα επιβαρύνει με έναν από τους υψηλότερους φορολογικούς συντελεστές τη μισθωτή εργασία, τον ΦΠΑ και το εισόδημα των νομικών προσώπων.

- v. Σχετίζεται με τα κίνητρα ανάπτυξης φορολογικής δικαιοσύνης, το αναφέρουμε όμως χωριστά διότι πρόκειται για πολύ σημαντικό και ρηξικέλευθο μέτρο που δεν είναι καθόλου βέβαιο ότι μπορεί να εφαρμοστεί άμεσα. Θα ήταν ίσως πολύ εποικοδομητικό ως προς την παρακίνηση των πολιτών το να εκδίδονται κατά τακτά διαστήματα δελτία τύπου ή και πιο εκτεταμένες ψηφιακές αναφορές για την αντιστοίχιση των φόρων με τις δημόσιες δαπάνες. Οι πολίτες θα ήταν πολύ καλό να γνωρίζουν πού ακριβώς διοχετεύονται οι φόροι, ποιες δηλαδή ανάγκες καλύπτουν, καθώς και ποιες θα ήταν δυνητικά οι δαπάνες στις οποίες θα προέβαινε ο κρατικός μηχανισμός εφόσον εισπράττονταν όχι τα αναμενόμενα αλλά όλα τα φορολογικά έσοδα που υποτίθεται ότι αντιστοιχούν στο πραγματικό χρήμα που κυκλοφορεί στην Ελλάδα.

Επίλογος

Εκπονήθηκε μία εργασία η οποία είχε ως αντικείμενό της την παρακολούθηση της εξέλιξης της φοροδιαφυγής στην Ελλάδα, σε συνδυασμό όμως με την ενδεχόμενη συμβολή της ηλεκτρονικής τιμολόγησης και των ηλεκτρονικών βιβλίων στην καταπολέμησή της. Για αυτό ακριβώς τον λόγο παρουσιάστηκαν στοιχεία σχετικά με τις διαρροές φορολογικών εσόδων από τον ΦΠΑ καθώς σχετικά με τις διαρροές από τη φορολόγηση των φυσικών προσώπων, ώστε να είναι δυνατές κάποιες συγκρίσεις αλλά και να αναδειχθεί ότι πολύ μεγάλο μέρος της φοροδιαφυγής στη χώρα μας αντιστοιχεί στον Φόρο Προστιθέμενης Αξίας. Θα μπορούσαν να εξεταστούν και άλλοι φόροι, ωστόσο κάτι τέτοιο θα απομάκρυνε τη συζήτηση από τη συνάρτησή της με τη ψηφιακή απόδοση των τιμολογίων, αλλά και θα απαιτούσε πολύ περισσότερο χώρο για να θεωρηθεί στοιχειωδώς ολοκληρωμένη.

Αυτό που πρέπει να εξαχθεί ως κύριο συμπέρασμα είναι ότι η συμβολή των ηλεκτρονικών τιμολογίων και βιβλίων στην καταπολέμηση της φοροδιαφυγής είναι τόσο μεγάλη όσο μικρές οι προσδοκίες της φορολογικής διοίκησης. Αν δηλαδή θεωρηθεί ότι θα αποτελέσουν πανάκεια στην καταπολέμηση της φοροδιαφυγής, μάλλον θα αποδειχτεί κάτι τέτοιο ότι ως προσδοκία είναι λάθος, αφού όπως αποδείχτηκε δεν πρόκειται να μειώσουν το φαινόμενο για περισσότερο από το 10% με 25% της εκδήλωσής του, με την πραγματική συμβολή να τείνει προς τη μικρότερη και όχι τη μεγαλύτερη τιμή. Αν όμως θεωρηθεί ότι αρκεί να συγκεντρωθούν 1,5 έως 2 δισ. ευρώ παραπάνω ετησίως και να εισαχθούν στα ταμεία της ΑΑΔΕ, τότε το κέρδος μπορεί να θεωρηθεί μεγάλο και φυσικά να συνδεθεί με κάποιες ελπίδες για μεγαλύτερα ακόμα επιτεύγματα στο μέλλον.

Σαφώς η ελληνική οικονομία θα ωφεληθεί εάν υπολογιστεί ότι το κέρδος για το κράτος σε συνδυασμό με το κέρδος για τις επιχειρήσεις ανεβάζει τα έσοδα στα 3 περίπου δισ. ευρώ. Ένα τέτοιο ποσό αθροιστικά για την Ελλάδα των κρίσεων, τόσο της οικονομικής όσο και αυτής που προέκυψε εξαιτίας του Covid-19 δεν μπορεί παρά να ανοίγει κάποιες ευνοϊκότερες προοπτικές ευημερίας, για το άμεσο μάλιστα μέλλον. Ωστόσο και πάλι αν δεν ιδωθεί αυτή η πραγματικότητα με στενά συγκριτικούς όρους, δηλαδή με τι θα μπορούσε να συμβαίνει πράγματι εάν καταπολεμείτο σε πολύ μεγαλύτερο βαθμό η φοροδιαφυγή. Ασφαλώς κάτι τέτοιο θα αποτελούσε ουτοπία και δεν το περιμένει κάποιος ούτε από κράτη τα οποία έχουν καλύτερες επιδόσεις από την Ελλάδα στον τομέα της φορολογικής συνείδησης και της δικαιότερης αντίληψης του κρατικού μηχανισμού για το φορολογικό σύστημα.

Δεν πρέπει, τέλος, να θεωρείται μικρή η διαφαινόμενη συμβολή των ηλεκτρονικών

τιμολογίων και βιβλίων στον ψηφιακό εκσυγχρονισμό της χώρας, ο οποίος είναι αναγκαίος σε διάφορους τομείς και έχει τα τελευταία χρόνια απασχολήσει τους υπεύθυνους για τη χάραξη πολιτικών που περιστρέφονται γύρω από την αξιοποίηση των πόρων της δημόσιας διοίκησης. Αρκεί να υπάρξουν εκείνες η υποδομές οι οποίες θα εγγυηθούν τη βιωσιμότητα των φορολογικών στοιχείων, δηλαδή την αποθήκευσή τους και αξιοποίησή τους με τρόπους που θα είναι δυνατοί και στο μέλλον, εφόσον υπάρχει η πρόθεση για συγκριτικούς ελέγχους πολλών παρελθόντων ετών. Η ψηφιακή τεχνολογία δεν είναι τόσο άυλη όσο πιθανώς γίνεται αντιληπτό ότι είναι, καθώς απαιτεί και αυτή χώρο, ενώ δεν είναι ούτε αθάνατη, ή τόσο εύκαμπτη ώστε να υπάρξουν εγγυήσεις για τη διάρκεια των δεδομένων και την ανεμπόδιστη χρήση τους και στο μέλλον. Αν υπάρξουν αυτές οι εγγυήσεις, τότε μπορεί να ειπωθεί ότι βρισκόμαστε μπροστά σε μια νέα πραγματικότητα, η οποία είναι καλό να αντιμετωπίζεται όχι με γνώμονα αυτά που δεν μπορεί αλλά αυτά που μπορεί να επιτύχει.

Βιβλιογραφία

Ελληνική (σύμφωνα με το όνομα του συγγραφέα)

Αθανασάκη, Β. Οδ., *Οι Γενικές Ρήτρες κατά της Φοροαποφυγής στο Διεθνές και Ευρωπαϊκό Φορολογικό Δίκαιο*, Εκδ. Νομικής Βιβλιοθήκης, Αθήνα, 2019. <http://abstracts.nb.org/15831/files/assets/common/downloads/publication.pdf?uni=5ea92ad8800f63d2e55f6e22655cc7ec>.

Αιτιολογική Έκθεση στο σχέδιο νόμου «Ελληνικά Λογιστικά Πρότυπα και συναφείς ρυθμίσεις», στην ιστοσελίδα του Ελληνικού Κοινοβουλίου. Διαθέσιμο στην ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.hellenicparliament.gr/UserFiles/2f026f42-950c-4efc-b950-340c4fb76a24/e-logpro-eis-sunolo.pdf>.

Βέττας, Ν., Μανιάτης, Γ. & και Βαλάσκας, Κ., *Η διαφορική φορολογία και η επίδρασή της στην προώθηση και την επίτευξη στόχων της δημόσιας πολιτικής*, Ίδρυμα Οικονομικών & Βιομηχανικών Ερευνών, Αθήνα, 2020. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση http://iobe.gr/docs/research/RES_04_03122020_REP_GR.pdf.

Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, *Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2015*, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, 2016. <https://www.aade.gr/menoy/statistika-deiktes/ektheseis-gia-tin-exelixi-kai-diakymansi-ton-forologikon-esodon>.

Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, *Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2016*, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, 2017. <https://www.aade.gr/menoy/statistika-deiktes/ektheseis-gia-tin-exelixi-kai-diakymansi-ton-forologikon-esodon>.

Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, *Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2017*, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, 2018. <https://www.aade.gr/menoy/statistika-deiktes/ektheseis-gia-tin-exelixi-kai-diakymansi-ton-forologikon-esodon>.

Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2018, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, χωρίς χρονολογία. <https://www.aade.gr/menoy/statistika-deiktes/ektheseis-gia-tin-exelixa-kai-diakymansi-ton-forologikon-esodon>.

Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2019, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, χωρίς χρονολογία. <https://www.aade.gr/menoy/statistika-deiktes/ektheseis-gia-tin-exelixa-kai-diakymansi-ton-forologikon-esodon>.

Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Απολογιστικό Δελτίο Έτους 2020, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, χωρίς χρονολογία. <https://www.aade.gr/menoy/statistika-deiktes/ektheseis-gia-tin-exelixa-kai-diakymansi-ton-forologikon-esodon>.

Γενική Γραμματεία Δημοσίων Εσόδων, Έκθεση για την εξέλιξη και διακύμανση των φορολογικών εσόδων / Οκτώβριος 2021, Διεύθυνση Στρατηγικού Σχεδιασμού & Οικονομικής Διοίκησης, Αθήνα, χωρίς χρονολογία. <https://www.aade.gr/menoy/statistika-deiktes/ektheseis-gia-tin-exelixa-kai-diakymansi-ton-forologikon-esodon>.

Γεωτεχνικό Επιμελητήριο Ελλάδας, Πρόταση για την αποφυγή της εφαρμογής οριζόντιων μέτρων φορολόγησης του αγροτικού εισοδήματος και για την άμεση πάταξη της φοροδιαφυγής στα εισοδήματα από αγροτικές επιχειρήσεις. 28.9.2012. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.geotee.gr/lnkFiles/20120928_PROTASH_TOY_GEVTEE-KM_GIA_THN_APOFYGH_EFARMOGHS_ORIZONTIVN_METRVN_KAI_GIA_THN_PATAJH_THS_FORODIAFYGH_S.pdf.

Γιαννοπούλου, Τ. και συν., Ένα δίκαιο και αποδοτικό φορολογικό σύστημα, Ινστιτούτο Νίκος Πουλαντζάς, Αθήνα, 2022. <https://poulantzas.gr/yliko/meleti-i-ena-dikaio-kai-apodotiko-forologiko-systima/>.

Δημητράκος, Δ., Λαϊκισμός: Ιδεολογικός και Διαπλεκόμενος, χωρίς χρονολογία. Ανάκτηση

από https://www.acg.edu/ckeditor_assets/attachments/120/laikismos.pdf.

Δημοσθένους, Γ., myDATA: Στόχος Φοροδιαφυγή και Πλαστά Τιμολόγια, *Finance*, 11.05.2021. Ανάκτηση από <https://financepro.gr/2021/05/11/mydata-stochos-forodiafygi-kai-plasta-timologia/>.

Δρόσος, Δ., *Αξιοποίηση των τεχνολογιών πληροφορικής στη μείωση του λειτουργικού κόστους διαχείρισης οικονομικών στοιχείων. Η περίπτωση εφαρμογής της ηλεκτρονικής τιμολόγησης στην B/S/H από την εταιρία Retail-Think*, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2014. https://mke.aegean.gr/files/2014/09/2-Meleti_Drosos.pdf.

Επαγγελματικό Επιμελητήριο Αθηνών, *Ηλεκτρονικά Τιμολόγια & myDATA! Όλες οι υποχρεώσεις επιχειρήσεων και επαγγελματιών από 1/7/2021!*, Αθήνα, 2021. https://www.eea.gr/wp-content/uploads/2021/03/EEA_QA_mydata_032021_OK.pdf.

Ερευνητική Ομάδα Μακροοικονομικής Ανάλυσης και Οικονομικού Μετασχηματισμού, *Προτάσεις της ΓΣΕΕ για τη μεταρρύθμιση του φορολογικού συστήματος*, Ινστιτούτο Εργασίας ΓΣΕΕ / Παρατηρητήριο Οικονομικών και Κοινωνικών Εξελίξεων, Αθήνα, 2010. <https://ineobservatory.gr/wp-content/uploads/2014/11/protaseis-gsee.pdf>.

Καλλιντέρης, Κ., *Η Ευθύνη Διοικητών Νομικών Προσώπων για Φορολογικές Παραβάσεις και Χρέη προς το Δημόσιο*, 2^η έκδοση, Νομική Βιβλιοθήκη.

Κουτνατζής, Σ.-Ι., *Η ανεξαρτησία της φορολογικής διοίκησης: Δοκιμάζοντας τα όρια της κοινοβουλευτικής αρχής*, 1-34. https://www.constitutionalism.gr/wp-content/uploads/2018/08/AAΔΕ_7.8.2018_FINAL.pdf.

Λιαργκόβας, Π., «Φοροδιαφυγή και Ηλεκτρονικά Μέσα Πληρωμής», *EPSILON7* (Αφιέρωμα: *Ηλεκτρονικές συναλλαγές VS φοροδιαφυγή: Νέες υποχρεώσεις για επιχειρήσεις και ιδιώτες το 2017*), Αθήνα, 2017. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση http://iobe.gr/docs/pub/ARTICLE_01012017_PUB_GR.pdf.

Λιότσος, Φ., Μαλάνος, Γ., *Η Εξέλιξη της Φοροδιαφυγής σε σχέση με το Εκάστοτε Νομοθετικό*

Πλαίσιο, Αθήνα, 2006. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση http://repository.library.teiwest.gr/xmlui/bitstream/handle/123456789/1172/LOGIST_1410.pdf?sequence=1&isAllowed=y.

Ναθαναήλ, Γ, «Η Κρίσιμη Σημασία των Ηλεκτρονικών Συναλλαγών», *EPSILON7* (Αφιέρωμα: *Ηλεκτρονικές συναλλαγές VS φοροδιαφυγή: Νέες υποχρεώσεις για επιχειρήσεις και ιδιώτες το 2017*), Αθήνα, 2017. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση http://iobe.gr/docs/pub/ARTICLE_01012017_PUB_GR.pdf.

Ράπανος, Β. Θ., Καπλάνογλου, Γ., «Φορολογία και Οικονομική Ανάπτυξη. Η περίπτωση της Ελλάδας», *Συλλογικός Τόμος της Ελληνικής Ένωσης Τραπεζών: Ανταγωνιστικότητα για ανάπτυξη: Προτάσεις πολιτικής*, 2014, σ. 609-638. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.hba.gr/5ekdosis/uplpdfs/sylltomos14/609-638%20rapanos%202014.pdf>.

Σπύρος, Δ., «Περί του εγκλήματος της φοροδιαφυγής». 11.7.2018. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.cpalaw.gr/el/insights/articles/2018/07/about-the-crime-of-tax-evasion/>.

Υπουργείο Οικονομικών, *Εισηγητική Έκθεση Προϋπολογισμού 2018*, Υπουργείο Οικονομικών, Αθήνα, 2017. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.minfin.gr/documents/20182/4681901/ΕΙΣΗΓΗΤΙΚΗ+ΕΚΘΕΣΗ+2018.pdf/1036b940-0c1b-4ee0-8d8e-eda0e6062f73>.

Ξένη (σύμφωνα με το όνομα του συγγραφέα)

Agular, G. N., de, Gouveia, L. B., «The benefits' program of electronic invoice as a tool to tackle tax evasion». *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 7, p. 391-400. Ανάκτηση από https://www.researchgate.net/publication/347310866_The_benefits'_program_of_electronic_invoice_as_a_tool_to_tackle_tax_evasion.

Barbone, L. *et al.*, *Study to quantify and analyse the VAT gap in the EU-27 member states*, *CASE Network Reports*, No. 116, Center for Social and Economic Research (CASE), Warsaw, 2013. <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/119879/1/773133313.pdf>.

Bellon, M., Chang, J., Dabla-Norris, E., Khalid, S., Lima, F., Rojas, E., Villena, P., *Digitalization to Improve Tax Compliance: Evidence from VAT e-Invoicing in Peru*, *IMF Working Paper WP/19/231*, International Monetary Fund, 2019. <https://www.elibrary.imf.org/view/journals/001/2019/231/001.2019.issue-231-en.xml>.

Bitzenis, A., Vlachos, V., «Tax Morale in Greece», *Proceedings of 32nd International Business Research Conference, 23 - 25 November, 2015, Rendezvous Hotel, Melbourne, Australia*, p. 1-15. Ανάκτηση από http://www.paraoikonomia.gr/wp-content/uploads/23_AUSTRALIA_MELBOURNE_ISBN-978-1-922069-89-4.pdf.

Blaufus, K., Braune, M., Hundsdorfer, J. & Jacob, M., *Does legality matter? The case of tax avoidance and evasion*, *arqus Discussion Paper*, No. 193, Arbeitskreis Quantitative Steuerlehre (arqus), Berlin, 2015, p. 17. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση <https://www.econstor.eu/bitstream/10419/121168/1/837148987.pdf>.

Capital.gr, Αύξηση των εσόδων κατά 1,5 δισ. ευρώ θα φέρουν τα ηλεκτρονικά βιβλία, Capital.gr, 4.12.2021. <https://www.capital.gr/tax/3599758/auxisi-ton-esodon-kata-1-5-dis-euro-tha-feroun-ta-ilektronika-biblia>.

Diakomichalis, M., *Factors of Tax Evasion in Greece: Taxpayers' Perspective*, *Journal of Tax Reform*, Vol. 6(2), 2020, p. 180-195. <https://journals.urfu.ru/index.php/jtr/article/view/4625>.

Doerrenberg, Ph., Peichl, A., *Tax Morale and the Role of Social Norms and Reciprocity: Evidence from a Randomized Survey Experiment*, *ZA DP No. 11714*, 2018. <https://ftp.iza.org/dp11714.pdf>.

Ernst & Young (EY), *Η Φοροδιαφυγή στην Ελλάδα. Αιτίες, Έκταση και Προτάσεις Καταπολέμησής της*. διαΝΕΟσις, Αθήνα, 2016 (με επικαιροποίηση στοιχείων το 2017). <https://www.dianeosis.org/wp->

content/uploads/2017/03/Tax_Evasion_diaNEOsis_Upd_17_03_2017.pdf.

European Commission, *Study and Reports on the VAT Gap in the EU-28 Member States*. Report 2017, European Commission, Brussels 2017. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/bbc2a3cf-27e2-11ec-bd8e-01aa75ed71a1/language-en>.

European Commission, *Study and Reports on the VAT Gap in the EU-28 Member States. 2020 Final Report*, European Commission, Brussels 2020. https://ec.europa.eu/taxation_customs/system/files/2020-09/vat-gap-full-report-2020_en.pdf.

European Commission, *VAT Gap in the EU*. European Commission, Brussels 2021. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/bd27de7e-5323-11ec-91ac-01aa75ed71a1/language-en/>.

European Commission, *2012 Update Report to the Study to quantify and analyse the VAT Gap in the EU-27 Member States*, Brussels, 2014. <https://op.europa.eu/en/publication-detail/-/publication/d9dcfaf5-27e3-11ec-bd8e-01aa75ed71a1>.

Forest, A., Sheffrin, S. M., «Complexity and Compliance: An Empirical Investigation», *National Tax Journal*, Vol. 55(1), p. 75-88. <https://www.jstor.org/stable/41789600>.

Freire-Serén, M. J. & Panadés i Martí, J., *Tax Avoidance, Human Capital Accumulation and Economic Growth*. *Barcelona GSE Working Paper Series Working Paper n° 599*, Barcelona, 2011. https://bse.eu/sites/default/files/working_paper_pdfs/599.pdf.

Hadzhieva, E., *Tax Challenges in the Digital Economy*, *European Parliament*, 2016, p. 31. https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/STUD/2016/579002/IPOL_STU%282016%29579002_EN.pdf.

Karavitis, N. E., *Flat Tax Rates. A fresh start?*, *Foundation for Economic & Industrial Research*, Athens, 2013. http://iobe.gr/docs/research/RES_04_05112013_REP_ENG.pdf.

Kerste, M., Baarsma, B. & Weda, J., «Tax Avoidance – Methodology for Quantification and

the Case of the Netherlands», *International Journal of Law and Public Administration*, Vol. 2. No 1, 40-54. https://www.researchgate.net/publication/333247420_Tax_Avoidance_-_Methodology_for_Quantification_and_the_Case_of_the_Netherlands.

Kiss. H. J., Rosa-Garsia, A., Zhukova, V., Conditional cooperation in group contests, *PLoS ONE*, 15(12), 2020, p. 1-13. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση <https://journals.plos.org/plosone/article?id=10.1371/journal.pone.0244152>.

Koumpias, A. M., Leonardo, G., Martinez-Vazquez, J., *Trust in Government Institutions and Tax Morale*, International Center for Public Policy Working Paper 20-01, Georgia State University, February 2020. <https://icepp.gsu.edu/files/2020/02/paper2001.pdf>.

Matsaganis, M., Leventi, Ch., Flevotomou, M., «The Crisis and Tax Evasion in Greece: What are the distributional implications?», *CESifo Forum*, no. 2, 2012.

Mitrakos, P., Bitzenis, A., Kontakos, P., Makedos, I., «Tax Morale and Compliance in Greece: A Review of Empirical Evidence», *Global Business & Economics Anthology*, Vol. II, 2014. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.researchgate.net/publication/309195704_TAX_MORALE_AND_COMPLIANCE_IN_GREECE_A_REVIEW_OF_EMPIRICAL_EVIDENCE.

OECD, *Technology Tools to Tackle Tax Evasion and Tax Fraud*, OECD, 2017. <https://www.oecd.org/tax/crime/technology-tools-to-tackle-tax-evasion-and-tax-fraud.pdf>.

OECD, *What drives tax morale?*, Paris, 2013. <https://www.oecd.org/tax/global/what-drives-tax-morale.pdf>.

Papanikos, G. T., «Taxing Wealth and only Wealth in an Advanced Economy with an Oversized Informal Economy and Vast Tax Evasion: The Case of Greece», *Vierteljahrshefte zur Wirtschaftsforschung / DIW Berlin*, vol. 84, 2015, p. 85-106. [https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos\(2015\)-Taxing-Wealth.pdf](https://www.atiner.gr/gtp/Papanikos(2015)-Taxing-Wealth.pdf).

Pierri, G., Best, M., Blanco, R., Monreale, J., *Combatting Tax Evasion and Increasing*

Financial Transparency in the Time of COVID19: The Case of Paraguay, Inter - American Development Bank Office of Strategic Planning and Development Effectiveness, 2021. <https://publications.iadb.org/publications/english/document/Combating-Tax-Evasion-and-Increasing-Financial-Transparency-in-the-Time-of-COVID19-The-Case-of-Paraguay.pdf>.

Saad, N., «Tax Knowledge, Tax Complexity and Tax Compliance: Taxpayers' View», *2nd World Conference on Business, Economics and Management- WCBEM 2013*, 2014. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S1877042813052294/pdf?md5=2c33c20ec1abeab148f7e23d2ed3c45f&pid=1-s2.0-S1877042813052294-main.pdf>.

Schneider, F., Kirchler, E. & Maciejovsky, B., *Tax avoidance, tax evasion, and tax flight: Do legal differences matter? Working Paper No. 0104*. Johannes Kepler University, Linz-Auhof (Austria), 2001. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση https://www.researchgate.net/publication/5141451_Tax_avoidance_tax_evasion_and_tax_flight_Do_legal_differences_matter.

Sjoberg, F. M., Mellon, J., Peixoto, T., Hemker, J., Tsai, L. L., *Voice and Punishment. A Global Survey Experiment on Tax Morale. Policy Research Working Paper 8855*. World Bank Group, 2019. Ανάκτηση από την ηλεκτρονική διεύθυνση <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/31713/WPS8855.pdf>.

Softone, *Ηλεκτρονική Τιμολόγηση / E-Invoicing*, Softone, 2018. <https://www.softone.gr/wp-content/uploads/2016/07/eINVOICE-GR.pdf>.

Taxheaven, *Τι απαντά η Α.Α.Δ.Ε. σχετικά με την ηλεκτρονική τιμολόγηση και τη διασύνδεση των ταμειακών στο Taxisnet*, Taxhaven 2.4.2018. Διαθέσιμο στο <https://www.taxheaven.gr/news/40114/ti-apanta-h-aade-sxetika-me-thn-hlektronikh-timologhsh-kai-th-diasyndesh-twn-tameiakwn-sto-taxisnet>.

Taxheaven, *Μείωση έως 80% στα πλαστά και εικονικά τιμολόγια φέρνει η ηλεκτρονική τιμολόγηση*, Taxheaven, 29.4.2015. <https://www.taxheaven.gr/news/23355/meiwsh-ews-80-sta-plasta-kai-eikonika-timologia-fernei-h-hlektronikh-timologhsh?nomobile=1>.

Taxheaven, «Υποχρεωτική ηλεκτρονική τιμολόγηση B2B και στη Γαλλία». *Taxheaven*, 1.2.2022. Ανάκτηση από <https://www.taxheaven.gr/news/58023/ypoxrewtikh-hlektronikh-timologhsh-b2b-kai-sth-gallia>.

Vásconez, B., Methodologies for Measuring the Tax Morale of Taxpayers and the Results Achieved. - In: *45th CIAT General Assembly, Quito, Ecuador*, 2011, 142-184. Ανάκτηση από https://www.ciat.org/Biblioteca/AsambleasGenerales/2011/Ingles/2011_topic_1.3_ecuador_Vasconez.pdf.